

Det här verket har digitaliserats vid Göteborgs universitetsbibliotek.
Alla tryckta texter är OCR-tolkade till maskinläsbar text. Det betyder att du kan söka och kopiera texten från dokumentet. Vissa äldre dokument med dåligt tryck kan vara svåra att OCR-tolka korrekt vilket medför att den OCR-tolkade texten kan innehålla fel och därför bör man visuellt jämföra med verkets bilder för att avgöra vad som är riktigt.

This work has been digitised at Gothenburg University Library.
All printed texts have been OCR-processed and converted to machine readable text.
This means that you can search and copy text from the document. Some early printed books are hard to OCR-process correctly and the text may contain errors, so one should always visually compare it with the images to determine what is correct.

et. num
Sw.

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

21

7

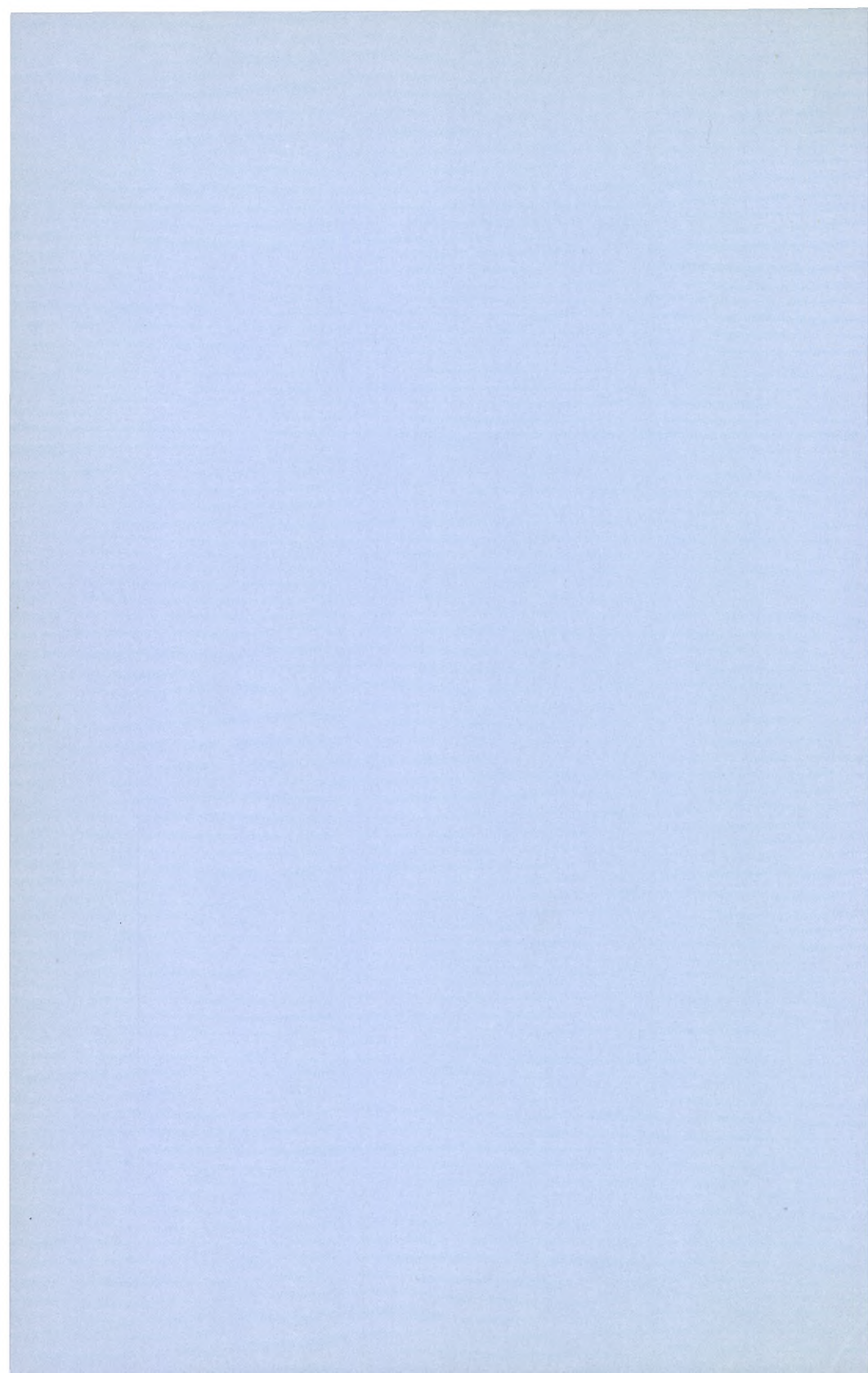
JORDBRUK
OCH
EKONOMISK TILLVÄXT

I SVERIGE 1830—1870

AV
STURE MARTINIUS

GÖTEBORG

1970

JORDBRUK
OCH
EKONOMISK TILLVÄXT

I SVERIGE 1830—1870

AKADEMISK AVHANDLING

SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND
AV SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FAKULTETEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET FÖR VINNANDE
AV FILOSOFIE DOKTORSGRAD
FRAMLÄGGES TILL OFFENTLIG GRANSKNING
LÖRDAGEN DEN 17 OKTOBER 1970 KL. 10.00
PÅ EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
STORA NYGATAN 23-25, GÖTEBORG

AV

STURE MARTINIUS

GÖTEBORG
LANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG
1970

JORDBRUK OCH EKONOMISK TILLVÄXT

MEDDELANDEN FRÅN EKONOMISK-HISTORISKA INSTITUTIONEN
VID GÖTEBORGS UNIVERSITET

21

JORDBRUK
OCH
EKONOMISK TILLVÄXT

I SVERIGE 1830 — 1870

AV
STURE MARTINIUS

GÖTEBORG

1970

Tryckt med anslag från
Svenska Handelsbankens stiftelse
för samhällsvetenskaplig forskning

GÖTEBORG 1970
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG

GÖTEBORGS UNIVERSITET
Ekonomisk-Historiska Institutionen

Till Gun

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

FÖRORD	7
Kap. 1. UTGÅNGSPUNKTER	9
Kap. 2. GRUNDLÄGGANDE AGRARA FÖRHÅLLANDEN . .	17
Metod	17
Jordägande	18
Agrar kapitalbildning och finansiering	23
Agrarproduktion	26
Arbetskraftsrörlighet	29
Kap. 3. JORDBRUKETS BIDRAG TILL DEN EKONOMISKA TILLVÄXTEN	32
Produktionsbidrag till ekonomisk tillväxt	32
Marknadsbidrag till ekonomisk tillväxt	35
Kapitalbidrag till ekonomisk tillväxt	38
Arbetskraftsbidrag till ekonomisk tillväxt	41
Sammanfattning	43
SUMMARY	45
CITERAD LITTERATUR	48

FÖRORD

Tanken att söka belysa jordbruksutvecklingens betydelse för 1800-talets ekonomiska tillväxt i Sverige föddes under 1960-talets första år. Min handledare Artur Attman visade redan från början konstruktivt intresse. Under avhandlingsarbetets mångåriga fortskridande har han varit ett fast stöd ej minst vid tidpunkter, då problemens mångfald tett sig överväldigande.

Undersökningen befanns kräva omfattande källstudier. Under arbetets gång framstod därför en koncentration till vissa delproblem som en nödvändighet. Tvenne förstudier till denna sammanfattande avhandling har tidigare publicerats: »Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige» (Göteborg 1967) samt »Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892» (Göteborg 1970). Till dem som biträtt vid källmaterialets excerpering och bearbetning vill jag framföra mitt hjärtliga tack och då främst till Bertil Berntson, Gunnar Carle och Erland Erlandsson.

Underlaget till de tvenne undersökningarna har i huvudsak hämtats från offentliga och privata arkiv, vilkas vårdare och ägare jag vill tacka för stort tillmötesgående. Större delen av forskningsarbetet har skett på landsarkivet i Göteborg. Av tjänstemännen där vill jag särskilt tacka Gösta Lext, ej blott för råd och anvisningar i arkivfrågor utan även för givande vetenskapliga diskussioner. Bengt Sjögren har haft vänligheten att ombesörja den betydande inlåningsverksamheten från andra arkiv.

Mitt tack riktar sig också till de myndigheter och stiftelser som genom anslag stött forskningsarbetet.

I alla sammanhang har Bertil Durell visat stor hjälpsamhet vid manuskriptens färdigställande. Gudrun Hagenfeldt har med omsorg ritat diagram och figurer.

Huvuddelen av de båda skrifterna har i olika sammanhang ventilerats på det ekonomisk-historiska seminariet vid Göteborgs universitet. Av dess medlemmar vill jag främst tacka Rolf Adamson, Martin Fritz,

Lars Herlitz och Kent Olsson för konstruktiva synpunkter. Rolf Adamson, Hannes Hyrenius och Jörgen Jacobsen har haft vänligheten att närmare granska mitt sätt att använda statistisk metodik samt kommit med värdefulla förslag till förbättringar. Föreliggande sammanfattande avhandling har jag haft förmånen att diskutera med Artur Attman, Rolf Adamson, Martin Fritz, Gustav Utterström och Sune Åkerman.

Slutligen vill jag tacka mina föräldrar för uppmuntran under forskningsåren, liksom min hustru, vilkens förståelse varit beundransvärd.

Göteborg i september 1970

Sture Martinus

KAP. 1. UTGÅNGSPUNKTER

Den ekonomiska tillväxtens problematik har de senaste decennierna tilldragit sig ett ökande intresse. Detta är i och för sig ej något anmärkningsvärt, enär ekonomisk tillväxt i betydelsen ökning av produktionen per capita är en förutsättning för nästan all samhällsutveckling. I studier under åren efter andra världskriget av den ekonomiska tillväxten fanns jordbruket som regel endast med i bilden i form av en allmänt utvecklingshämmande företeelse. Det ökande intresset för agrara låginkomstekonomier aktualiserade under 1950-talet den agrara problematiken. Industrialisering var emellertid nyckelordet vid försök att ange lösningar. Jordbrukets uppgift var att tillföra den arbetskraft som erfordrades för industrialiseringen, att ombesörja livsmedelsförsörjningen samt att genom export föra in valutaintäkter, som skulle kunna användas som betalning vid inköp av för den ekonomiska tillväxten oundgängliga varor och tjänster. I uppmärksammade artiklar från 1955 och 1959 gick D. North till attack mot de gängse uppfattningarna om jordbrukets roll för den ekonomiska tillväxten i en agrardominerad låginkomstekonomi. Norths argumentering byggde empiriskt på utvecklingsdrag bl.a. i USA under 1800-talet och gick fram efter följande huvudlinjer:

- 1) Specialisering och arbetsfördelning har varit den mest betydelsefulla faktorn i olika regioners inledande expansion.
- 2) Avsaluproduktion med en marknad utanför regionen har drivit fram denna specialisering.
- 3) Delaktighet i en växande internationell eller interregional ekonomi har under Västeuropas och USA:s industrialiseringsprocess sedan 1700-talets slut varit den väg, på vilken regioner och nationer uppnått ekonomisk tillväxt.

North ifrågasatte därför med skärpa den traditionella tesen, att industrialiseringen skulle ha varit den drivande kraften under det skede, då förutsättningarna för den moderna ekonomiska tillväxten skapades.

I stället syntes det North uppenbart, att expansionen för en eller flera agrara avsaluprodukter, under vissa förutsättningar, kan ha varit den faktor som startat tillväxtmekanismen.¹⁾

Den av North lanserade grundsynen synes något modifierad ha accepterats som en realistisk utgångspunkt vid studiet av agrarsektorns roll under det skede, då förutsättningarna för den moderna ekonomiska tillväxten tillkom i Nordvästeuropa, USA och Japan.²⁾ Några närmare undersökningar har emellertid ej gjorts för nordvästeuropeiskt vidkommande. Så redovisar exempelvis en forskningsöversikt avseende vad som är bekant rörande jordbrukets roll för det skede, då förutsättningarna för den moderna ekonomiska tillväxten skapades i England, vagt och försiktigt formulerade slutsatser.³⁾ Forskare, som studerat samtida agrardominerade låginkomstekonomier, har understrukit jordbruksförhållandenas strategiska roll för den förändringsprocess, som leder fram till den moderna ekonomiska tillväxten.⁴⁾

Frågan om olika jordegendomsstorlekars betydelse för den ekonomiska tillväxten har sedan lång tid tillbaka varit omdiskuterad. Några drag i den tidigare litteraturen skall beröras. Vid 1800-talets mitt präglades av K. Marx en negativ grundsyn på de mindre jordbrukens betydelse för den ekonomiska utvecklingen. Förutom de ekonomiska aspekterna

1) D. North, *Location Theory and Regional Economic Growth*, s. 257; D. North, *Agriculture in Regional Economic Growth*, s. 70—71. S. Kuznets synes ha präglat termen »modern ekonomisk tillväxt». Enligt S. Kuznets, *Six Lectures on Economic Growth*, s. 14—15, har den moderna ekonomiska tillväxten vissa karaktäristiska drag. De kan formuleras i följande fyra punkter:

- 1) Applicering av modernt vetenskapligt tänkande och teknologi på produktionsprocessen.
- 2) Avsevärd ökning av den samhälleliga produktionen per capita samtidigt som befolkningstillväxten är betydande.
- 3) Förändring av den ekonomiska strukturen så att jordbruket minskar i samhällsekonomisk betydelse.
- 4) En ökning av de internationella kontakterna.

2) Se exempelvis V. W. Ruttan, »Discussion: The Location Theory and Regional Economic Activity», s. 953; W. H. Nicholls, *The Place of Agriculture in Economic Development*, s. 16—20, 24—29; J. I. Nakamura, *Agricultural Production and the Economic Development of Japan*, s. 136—174.

3) E. L. Jones, *Editor's Introduction*, s. 1—49.

4) Se exempelvis H. A. Olawusanmi, *Agriculture and Nigerian Economic Development*, s. 208—222; G. Myrdal, *Asian Drama. II*, s. 1241—1384.

tillkom att det av Marx utarbetade utvecklingsschemat feodalism-kapitalism-socialism förutsatte att de små jordbruken i sin egenskap av en oekonomisk kapitalistisk produktionsform skulle ersättas av större enheter. Böndernas undergång som klass var för Marx därför en tidsfråga. Det fanns emellertid andra forskare som i det mindre jordbruket såg en utvecklingsskapande faktor.⁵⁾ Under förutsättning att de mindre jordbruken vid en marknadsvidgning kan mobilisera resurser och öka produktiviteten kan de nämligen integreras i marknadsekonomin som säljare av jordbruksprodukter och köpare av nonagrara produkter.⁶⁾

Termen jordbruksbidrag till den ekonomiska tillväxten har bl.a. använts av S. Kuznets för att beteckna tillväxtbefrämjande agrara inflytelser.⁷⁾ Fyra slag av jordbruksbidrag till den ekonomiska tillväxten kan urskiljas, nämligen produktions-, marknads-, kapital- och arbetskraftsbidrag.

Om nettoprodukten per capita inom jordbruket ökar, ger jordbruket ett produktionsbidrag till den ekonomiska tillväxten. Med agrar produktivitet avses här och framledes i denna skrift detsamma som agrar arbetsproduktivitet, dvs. agrarproduktion per capita. Det är möjligt att räkna fram produktionsbidraget för bl.a. jordbruket, om förskjutningar i nettoprodukten per capita är kända för samhällsekonomiens olika sektorer.⁸⁾

En agrar sektor utan långsiktiga produktivitetshöjningar i en agrardominerad låginkomstekonomi bildar ett väldigt segment av ekonomiskt

⁵⁾ K. Marx, *Das Kapital*. I, s. 530—532; N. Georgescu-Roegen, *Economic Theory and Agrarian Economics*, s. 148—154.

⁶⁾ D. North, a.a., s. 74—77.

⁷⁾ Rörande komplikationer och begränsningar förbundna med försök att renodla ett sektorellt betraktelsesätt: S. Kuznets, *Economic Growth and the Contribution of Agriculture*, s. 238—239; B. F. Johnson - S.T. Nielsen, *Agricultural and Structural Transformation in a Developing Economy*, s. 279. Nonagrara sektorer kan på flera sätt stimulera tillväxten inom den agrara sektorn. Den offentliga sektorn skulle kunna bidra med undervisningsanstalter samt en ekonomisk politik som rent allmänt underlättade en agrar expansion. Industrisektorn skulle kunna föra över teknologiskt kunnande i olika former samt handelssektorns aktiviteter skulle kunna bidra till att distributionen av agrarprodukter effektiviserades. Nonagrara sektorsers bidrag till den agrara sektorns expansion berörs emellertid ej i denna undersökning.

⁸⁾ Rörande det tekniska tillvägagångssättet se S. Kuznets, a.a., s. 105—108.

stillastående. Om däremot den agrara produktiviteten ökar, kan non-agrart arbetskraftsbehov tillgodoses utan agrara produktionsminskningar, den växande nonagrara befolkningens livsmedelsbehov täckas samt löner och vinster ges möjlighet att stiga. En agrar sektor i tillväxt brukar även vara en ökande marknad för hemmamarknadsindustri och import.

Den agrara sektorn ger ett marknadsbidrag till den ekonomiska tillväxten, om den skapar möjligheter för andra sektorer att expandera. Detta kan ske genom att jordbruket i ökande grad köper varor från andra sektorer samt genom att jordbruket i växande utsträckning deltagar i handelsutbytet som säljare av varor.

Om den agrara sektorn tillför nonagrara sektorer kapitalresurser av olika slag, har ett agrart kapitalbidrag till den ekonomiska tillväxten lämnats. Om den agrara sektorn finansierar sina nyinvesteringar med kapital från den agrara sektorn, har visserligen ej något kapitalbidrag tillförts andra sektorer, men å andra sidan har ej resurser tagits i anspråk, som nonagrara sektorer kunnat använda sig av. Det agrara kapitalbidraget till den ekonomiska tillväxten inbegriper således här det som jordbruket relativt sett ur fördelningssynpunkt borde vara berättigat att ta ut till sina nyinvesteringar men som det uraktlåtit att utnyttja.

Som regel brukar den agrara arbetsproduktiviteten ligga på en avsevärt lägre nivå än nonagrara sektorer. Om detta även skulle varit fallet för den här studerade tidsrymden, skulle varje överföring av agrar arbetskraft till nonagrara sektorer innebära en samhällelig produktivitetshöjning. Det framstår därför som nödvändigt att undersöka agrar och nonagrar produktivetsnivå samt problemet i vilken utsträckning överflyttning av agrar arbetskraft till nonagrara sektorer ägt rum. När så skett, är det möjligt att beräkna det agrara arbetskraftsbidraget till den ekonomiska tillväxten.⁹⁾ Ett vitalt spörsmål rör vidare mängden av överflyttad agrar arbetskraft till nonagrara sektorer. Av stor betydelse för en tillväxtprocess är nämligen att non-agrara sektorer får så mycket arbetskraft att de kan expandera, men ej så mycket att behovet av produktivitetshöjande nyinvesteringar bortfaller.

De ovan nämnda fyra olika jordbruksbidragen bildar en ram för undersökningens omfattning. Frågeställningar och resultat i den internationella litteraturen har givit uppslag till hur den här valda forsk-

⁹⁾ Rörande det tekniska tillvägagångssättet se S. Kuznets, a. a., s. 115—119.

ningsuppgiften kan angripas. Följande frågor skall i möjligaste mån besvaras:

- 1) Vilken var produktivitetsförändringen regionalt samt för olika jordegendomsstorlekar?
- 2) I vilken utsträckning förändrades handelsutbytet med nonagrara sektorer regionalt samt för olika jordegendomsstorlekar?
- 3) Varifrån kom det sparande, som möjliggjorde olika jordegendomsstorlekar nyinvesteringar? Gav olika jordegendomsstorlekar något kapitalbidrag till den ekonomiska tillväxten? Förelåg några regionala skillnader?
- 4) I vilken mån förekom överflyttning av arbetskraft — regionalt samt från olika jordegendomsstorlekar — till nonagrara sektorer?

Föreliggande undersökning tidsfästes i titeln till perioden 1830—1870. Detta sammanhänger med att just detta skede ur tillväxtekonomisk synvinkel har vissa speciella drag. Här har antagits, att under tiden 1830—1870 skedde de förändringar i accelererad takt, som skulle möjliggöra den moderna ekonomiska tillväxten. Undersökningens syfte är nämligen att söka klargöra agrarsektorns betydelse för den ekonomiska tillväxten under den tidsrymd, då förutsättningarna för den moderna ekonomiska tillväxten skapades.

Motiveringen för att tiden omkring 1870 fått bilda skiljelinje mellan tvenne epoker är att från 1870-talet har den svenska ekonomin uppvisat en entydig bild av betydande ekonomisk tillväxt. I tidigare litteratur har 1870- och 1880-talen gett upphov till benämningar som industriellt genombrottsskede och liknande.¹⁰⁾ Olika uppfattningar har förts fram rörande den agrara sektorns tillväxttakt under dessa årtionden. Det synes mest troligt att den riktning träffat rätt, som förutsatt en betydande agrar produktivitetökning.¹¹⁾ Valet av tiden om-

¹⁰⁾ T. Gårdlund, *Industrialismens samhälle*, s. 60; K.-G. Hildebrand, *Sweden*, s. 278—281; L. Jörberg, *Structural Change and Economic Growth*, s. 3—4.

¹¹⁾ Tanken har förts fram av J. Svensson, *Jordbruk och depression*, s. 293, att den agrara produktionen skulle stagnerat. L. Jörberg, *Ekonomisk historia, jordbruksstatistik och depression*, s. 105—113, anger flera skäl, som tyder på att den agrara arbetsproduktiviteten skulle ha ökat. Dessa synes ha fog. Undersökningar rörande den agrara arbetsproduktivitets förändringar under vad man mycket grovt sett kan beteckna som den moderna ekonomiska tillväxtens första decennier i flera länder har nämligen kommit fram till ökningstal i genomsnitt per år för den

kring 1870 som gränsår är således i samklang med resultat som tidigare forskning kommit fram till.

Ekonomisk tillväxt måste ha förekommit inom vissa delar av samhällsekonomin långt före 1870. Frågan är emellertid, när den agrardominerade fluktuationsekonomin gled in i den fas av accelererad ekonomisk tillväxt, som brukar föregå den moderna ekonomiska tillväxten. En begynnande industrialiseringsprocess brukar vara ett säkert tecken på accelererad ekonomisk tillväxt. Inom handel och industri ökade befolkningen avsevärt snabbare än inom övriga sektorer under 1830- och 1840-talen.¹²⁾ Det är känt från den industrihistoriska forskningen att vid samma tid en expansionsperiod av delvis ny karaktär inletts.¹³⁾ Här har därför antagits, att omkring 1830 ägde en strukturell förändring rum av utomordentlig betydelse för den svenska ekonomin, nämligen övergången från den mycket svagt tillväxande förindustriella fluktuationsekonomin till det skede av accelererad ekonomisk tillväxt, som föregick den moderna ekonomiska tillväxten.¹⁴⁾

En rad faktorer samverkade till att de nödvändiga betingelserna för den moderna ekonomiska tillväxten skapades i Sverige under tiden 1830—1870. Den utlösande faktorn torde ha varit den växande efter-

agrara arbetsproduktiviteten på omkring 1 procent. Se exempelvis P. Deane - W. A. Cole, *British Economic Growth*, s. 62—75, 98—106; R. E. Gallman, *Gross National Product in the United States*, s. 56; W. Hoffmann, *Das Wachstum der Deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*, s. 12, 204—205, 309, 326—330; K. Glamann, *Industrialization in Denmark since 1700*, s. 122—127; S. M. Eddie, *Agricultural Production and Output per Worker in Hungary*, s. 210—212; J. I. Nakamura, *Agricultural Production and the Economic Development of Japan*, s. 115, 142—149.

¹²⁾ N. Wohlin, *Jordbruksbefolkningen i Sverige*, s. 4—5, 313—323. Wohlin understryker att de av honom redovisade siffrorna är ungefärliga. Avseende fästes därför här endast vid grova utvecklingsdrag.

¹³⁾ Översikter avseende industriutvecklingen: T. Gårdlund, a.a., s. 28—60; A. Montgomery, *Industrialismens genombrott i Sverige*, s. 68—151; undersökningar rörande vissa branscher och områden i senare litteratur: G. Utterström, *Jordbrukets arbetare*, II, s. 124—230; A. Attman, *Fagerstabrukens historia*, II, s. 5—442; A. Attman, *Bryggerinäringen i Göteborg*, II, s. 11—97; A. Attman, *Göteborgs stadsfullmäktige*, I:1, s. 31—42, 87—197; R. Adamson, *De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning*.

¹⁴⁾ Begreppet »transition» dvs. övergång eller liknande brukar i den internationella litteraturen förknippas med den fas i den ekonomiska utvecklingen som här studeras. Se exempelvis H. Rosovsky, *Japan's Transition to Modern Economic Growth*, s. 92.

frågan ute i Europa på svenska råvaror och halvfabrikat, dvs. spannmål, trävaror och järnprodukter.¹⁵⁾ En mycket stor del av råvarorna kom från den agrara sektorn som, svarade för omkring 40 procent av nationalinkomsten samt cirka $\frac{3}{4}$ av befolkningen.¹⁶⁾ Det framstår därför som en central forskningsuppgift att klarlägga i vilken mån den agrara sektorn haft tillväxtbefrämjande inflytelser.

Undersökningen har disponerats på följande sätt. I kap. 2 sker en presentation av resultaten från de båda skrifter föreliggande avhandling avser att sammanfatta.¹⁷⁾ Vidare sammanställs i kap. 2 de data från de

¹⁵⁾ Träffande rörande denna process hos K.-G. Hildebrand, a.a., s. 276—277: »These three areas of expanding production—two of them industrial—are part of a very interesting pattern. Their importance is not technological, they do not constitute original contributions to progress or even provide examples of particularly new or advanced methods. For this very reason their importance has perhaps been underestimated in some historical writings—especially those in which the dates of inventions or innovations are given more emphasis than the measurement of general economic progress. But all three give a typical demonstration of the change brought about in an underdeveloped economy through impact from more advanced parts of the outside world. For the most part, the economic structure of traditional Swedish life remained unaffected, and the methods used in response to the external stimuli were not revolutionary or even particularly complicated. Yet there had been introduced into the economy an element of dynamism that step by step was to bring about a complete transformation.»

¹⁶⁾ E. Lindahl - E. Dahlgren - K. Kock, National Income of Sweden, s. 234 har beräknat nettobidrag till nationalinkomsten från såväl det egentliga jordbruket (animalier och vegetabilier) som skogsbruket till 43,8 procent för 1860-talet. Med jordbruk avses här den del av jordbruksproduktionen, som skedde vid de svenska jordbruksfastigheterna, medan siffrorna i nationalinkomstberäkningen även avser att inkludera skogsindustrien. Se anført arbete s. 81—86. En överslagsberäkning har gjorts som visar att jordbruket som det här avgränsats kanske svarade för något sådant som 40 procent av nettonationalinkomsten under 1860-talet. Som påvisats av flera forskare är emellertid den svenska nationalinkomstberäkningen avseende 1860-talet mycket osäker. Jfr. K.-G. Hildebrand, Sak-kunnigutlåtande rörande professuren i ekonomisk historia vid universitetet i Umeå, s. 12. När här och framledes i denna skrift hänvisas till svenska nationalinkomstdata avseende 1800-talet sker därför detta i allmänna ordalag för att på så sätt understryka de angivna siffrornas ungefärlighet.

¹⁷⁾ I arbetet »Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892» förs framställningen fram till 1892. Tyngdpunkten har emellertid lagts på undersökningsperiodens förra hälft. Resultaten avseende tiden efter 1860-talet bygger nämligen främst på studier enligt steg 1 och steg 2. Undersökningarna avseende steg 3 är av begränsad omfattning.

båda skrifterna, som kan användas för att besvara de fyra ovan ställda frågorna, avseende jordbruksbidrag till den ekonomiska tillväxten. Framställningen i kap. 3 bygger i huvudsak på de i kap. 2 meddelade uppgifterna, samtidigt som den allsidigt söker att belysa de här valda frågeställningarna.

KAP. 2. GRUNDLÄGGANDE AGRARA FÖRHÅLLANDEN

Underlaget för den fortsatta framställningen är tvenne tidigare publicerade arbeten: »Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningskede i Sverige» samt »Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892». Dessa skrifter presenteras i föreliggande kapitel, samtidigt som en redovisning sker av data avseende jordägande, agrar kapitalbildning och finansiering, agrarproduktion samt arbetskraftsrörlighet.

Metod

De båda undersökningar, som föreliggande arbete avser att sammanfatta, hade i första hand den agrara sektorn som forskningsfält. Studiet försvårades av den agrara sektorns stora omfattning. Då syftet främst var att få fram rikstäckande data, måste en avvägning göras mellan delvis oförenliga krav. De båda undersökningarnas uppläggning karaktäriseras av en kompromisslösning, som här benämnes trestegsanalys. Steg 1 i trestegsanalysen syftar till att studera undersökningsvariabler på företagsplanet, varvid det är möjligt att uppfylla högt ställda källmässiga och metodiska krav. Även steg 2, som omfattar ett eller flera områden, möjliggör ett beaktande av dessa krav. Gemensamt för stegen 1 och 2 är emellertid att de blott kan ge exempel. Steg 3 däremot avser att få fram länsvis information i syfte att fånga riksdata, vilket emellertid sker på bekostnad av de källmässiga och metodiska kraven. Informationen i steg 3 kan därför endast beaktas med avseende på utpräglade tendenser. Med denna uppläggning av undersökningarna har det varit möjligt att belysa studerade undersökningsvariabler ur en rad olika synvinklar. Hänsyn har kunnat tagas till såväl källmässiga och metodiska som områdesmässiga krav.¹⁾

I arbetet »Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningskede i Sverige» studeras i steg 1 gruppen flyttares sammansättning

¹⁾ S. Martinius, (1970) s. 14—15.

och omfattning för olika arbetskraftskategorier vid ett antal storjordbruk.²⁾ Steg 2 berör fem lokala arbetsmarknaders rörlighetsförhållanden för olika samhällsgrupper.³⁾ Steg 3 slutligen behandlar rörlighetens omfattning för vissa undersökta län.⁴⁾ Liksom i arbetet beträffande befolkningsrörligheten har trestegsanalysen använts i undersökningen »Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892». I steg 1 undersöker agrar kapitalbildning enligt marknadsvärdering, vinstkapitalisering och net add vid ett antal storjordbruk.⁵⁾ Steg 2 omfattar en större regional studie, där kapitalbildning och finansiering för olika jordegendomsstorlekar tas upp till behandling.⁶⁾ I steg 3 redovisas allmänna utvecklingsdrag avseende agrar kapitalbildning och finansiering.⁷⁾

Uppskattning av riksdata avseende jordägande, agrar kapitalbildning såsom marknadsvärdering, vinstkapitalisering och net add samt agrarproduktion har gjorts i arbetet »Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892».⁸⁾ I föreliggande kapitel presenteras tidigare ej redovisade uppgifter avseende jordägande, agrar kapitalbildning som marknadsvärdering, vinstkapitalisering och net add samt agrarproduktion på länsnivå. Förutom den regionala aspekten görs även försök att belysa det ej sällan förbisedda förhållandet att den agrara sektorn sammansattes av olika stora jordbruk.

Tidpunkter eller tidsavsnitt under 1830-talets förra hälft och perioden 1860—1870 har här som regel valts för att beteckna den studerade periodens början respektive slut. Redovisningen av förskjutningar sker vanligtvis som genomsnittlig årlig förändring i procent. Det spelar därför mindre roll, att ibland ej samma år kommit att beteckna undersökningsperiodens början och slut för olika studerade variabler.

Jordägande

I tidigare litteratur har den s.k. representationskommitténs betänkande avseende uppgifter från 1840-talets mitt använts för att belysa jordägandets fördelning på olika samhällsgrupper. Representationskom-

²⁾ S. Martinius, (1967) s. 13—35, 93—137.

³⁾ S. Martinius, (1967) s. 36—64.

⁴⁾ S. Martinius, (1967) s. 65—90, 138—149.

⁵⁾ S. Martinius, (1970) s. 16—35.

⁶⁾ S. Martinius, (1970) s. 36—138.

⁷⁾ S. Martinius, (1970) s. 139—159.

⁸⁾ S. Martinius, (1970) s. 156, 145—146, 149—151, 153—155, 168—174.

Tab. 1. Antal jordegendomsägare i % fördelade på ägare till storjordbruk, mellanjordbruk och småjordbruk efter län år 1862.

Län	Jordegendomsägare antal	Antal jordegendomsägare i % fördelade på ägare till			
		Stor- jordbruk	Mellan- jordbruk	Små- jordbruk	
B	6 434	7,0	32,9	60,1	
C	5 301	4,8	29,7	65,5	
D	4 744	7,8	33,7	58,5	
E	10 968	8,3	48,5	43,2	
F	13 887	1,8	27,4	70,8	
G	11 816	0,9	27,1	72,0	
H	12 601	2,5	37,5	60,0	
I	5 058	0,8	33,9	65,3	
K	6 689	1,9	33,1	65,0	
L	15 224	2,4	36,2	61,4	
M	20 070	5,1	33,4	61,5	
N	9 963	1,0	25,3	73,7	
O	12 211	1,2	33,8	65,0	
P	20 443	1,2	22,3	76,5	
R	18 041	3,1	31,2	65,7	
S	17 806	2,0	25,4	72,6	
T	8 453	4,5	36,7	58,8	
U	5 374	4,6	37,9	57,5	
X	7 953	1,1	29,5	69,4	
Y	13 823	0,2	21,8	78,0	
Z	7 251	0,3	15,8	83,9	
AC	7 232	0,1	14,4	85,5	
BD	4 913	0,3	21,9	77,8	
Summa	246 255	Vägt medeltal	2,6	29,9	67,5

Källa: S. Martinus, (1970) s. 77-81.

Anm. I: Data avseende län W saknas av källmässiga skäl. Avrundade riksdatabes hos S. Martinus, (1970) s. 156 inkluderar ej heller län W.

Tab. 2. Bestånd av jordegendom i millioner kronor redovisat efter taxeringsvärde (T) och i % fördelat på storjordbruk, mellanjordbruk och småjordbruk efter län år 1862.

Län	T	T i % fördelat på			
		Stor- jordbruk	Mellan- jordbruk	Små- jordbruk	
B	83,2	60,8	27,4	11,8	
C	52,7	51,9	31,9	16,2	
D	74,9	66,7	23,9	9,4	
E	154,8	49,2	43,0	7,8	
F	82,0	22,8	43,4	33,8	
G	58,4	13,1	50,1	36,8	
H	96,6	31,4	45,5	23,1	
I	25,6	7,2	63,1	29,7	
K	40,7	20,6	60,8	18,6	
L	117,1	33,0	51,0	16,0	
M	212,5	48,3	42,3	9,4	
N	53,1	24,0	43,2	32,8	
O	71,5	10,6	62,1	27,2	
P	99,7	17,1	45,2	37,7	
R	130,7	35,4	44,8	19,8	
S	104,2	33,4	40,2	26,4	
T	83,1	47,6	40,0	12,4	
U	51,8	41,7	41,0	17,3	
X	42,3	21,3	41,6	37,1	
Y	48,9	4,2	51,9	43,9	
Z	23,9	5,6	40,6	53,8	
AC	22,0	1,9	35,4	62,7	
BD	19,0	7,5	41,9	50,6	
Summa	1 748,7	Vägt medeltal	34,7	43,4	21,9

Källor och anmärkningar: Se tab. 1.

Tab. 3. *Bestånd av jordegendom i millioner kronor redovisat efter beräknat marknadsvärde (M) och i % fördelat på storjordbruk, mellanjordbruk och småjordbruk efter län år 1862.*

Län	M	M i % fördelat på		
		Stor- jordbruk	Mellan- jordbruk	Små- jordbruk
B	78,2	54,9	30,4	14,7
C	61,1	51,4	32,1	16,5
D	66,7	57,0	29,0	14,0
E	170,3	45,9	45,1	9,0
F	82,8	16,7	43,3	40,0
G	51,4	9,0	47,8	43,2
H	99,5	24,8	47,5	27,7
I	25,1	6,6	62,2	31,2
K	41,9	16,6	60,3	23,1
L	123,0	22,7	53,8	23,5
M	231,6	38,4	46,8	14,8
N	46,7	15,6	43,4	41,0
O	77,2	8,7	60,4	30,9
P	124,6	16,4	45,0	38,6
R	130,7	31,0	46,1	22,9
S	104,2	25,1	41,5	33,4
T	73,1	34,8	45,7	19,5
U	53,4	36,5	43,2	20,3
X	36,4	10,3	41,5	48,2
Y	45,5	2,5	46,3	51,2
Z	19,1	2,4	32,4	65,2
AC	17,6	1,0	30,1	68,9
BD	12,4	3,6	37,8	58,6
Summa	1 772,5	Vägt medeltal 28,8	45,0	26,1

Källor och anmärkningar: Se tab. 1.

mittéens material har bl.a. sammanställts av S. Carlsson, som räknat fram den bevillningsskyldiga jordegendomens fördelning på bönder och övriga jordägare.¹⁾

I detta avsnitt däremot skall redovisas en länsvis sammanställning av jordägandet för år 1862 med stöd av taxeringsmaterial och lagfartsprotokoll. Med hänsyn till aktuella frågeställningar har en uppdelning gjorts på olika jordegendomsstorlekar. Med storjordbruk avses jordegendom med en nedre gräns om 30 000 kronor enligt 1862 års taxeringsvärde. Storjordbruk och familjejordbruk var motpoler storleksmässigt. Med familjejordbruk avses här detsamma som småjordbruk. En stor grupp jordbruk var emellertid varken storjordbruk eller småjordbruk. De benämnes här mellanjordbruk, enär de storleksmässigt låg mellan storjordbruk och småjordbruk.²⁾ Som en sammanfattande benämning för småjordbruk och mellanjordbruk användes här uttrycket mindre jordbruk. Ägare till småjordbruk och mellanjordbruk betecknas i analogi härmed som mindre jordägare.

I taxeringslängden återgavs som regel jordegendomsinnehavet på ett ställe i varje socken i anslutning till jordägaren. En person kunde emellertid redovisas som jordägare på flera ställen inom en och samma socken. Därtill kom att en person kunde äga jordegendom i flera socknar. Syftet har varit att i första hand få fram vad en person ägde. För ett regionalt begränsat område har jordägandet fördelats på storleksgrupper, såväl med som utan beaktande av att en och samma person kunde äga jord på mer än ett ställe i taxeringslängden. Avvikelserna har emellertid befunnits vara mycket begränsade.³⁾ Med hänsyn härtill och det mycket arbetskrävande förfarandet att ta reda på vad en och samma person ägde inom och utanför sockengränserna, har i tab. 1—3 presenterade data redovisats så, att en begränsning har gjorts till att beräkna vad de större jordägarna ägde inom — men ej utom — socknens ram. Detta innebär att en systematisk mindre felkälla accepterats. Jordägandet torde därför vara något mer koncentrerat än vad som anges i tab. 1—3.

Särskilt vid storjordbruken var betydande arealer utarrenderade. En grov uppfattning om antalet personer, som var hemmansbrukare, ges i N. Wohlin's sammanställningar.⁴⁾ Att en person var jordegendoms-

1) S. Carlsson, *Bonden i Sveriges historia*. III, s. 193—194.

2) S. Martinius, (1970) s. 41—46.

3) S. Martinius, (1970) s. 46—49.

4) N. Wohlin, *Jordbruksbefolkningen i Sverige*, s. 240—266.

ägare behövde därför ej innebära att vederbörande samtidigt var aktiv jordbrukare. Här beaktas emellertid endast jordägandet.

I tab. 2 har bestånd av storjordbruk, mellanjordbruk och småjordbruk redovisats enligt taxeringsvärde och i tab. 3 enligt beräknat marknadsvärde. Vissa genomgående drag kan noteras. Storjordbrukens andel av det totala beräknade marknadsvärdet låg genomgående lägre än deras andel av det totala taxeringsvärdet, medan förhållandet var omvänt för småjordbruken. För mellanjordbruk kan ej på samma sätt genomgående tendenser noteras. Det är uppenbart att en riksviid benägenhet förelegat år 1862 att taxera storjordbruk avsevärt högre i förhållande till marknadsprisen än småjordbruk. Motiveringar härför har i ett antal fall kunnat avläsas ur de protokoll, som fördes i samband med taxeringsförrättningarna. Man ansåg som regel att de små jordbruken åsatts för höga försäljningspris. Även under 1830-talets första år har samma mönster iakttagits.⁵⁾ Kännedom om avkastningsnivån saknas emellertid, varför det ej varit möjligt att avgöra om de divergerande relationerna mellan pris och taxeringsvärde hade en real-ekonomisk bakgrund.⁶⁾

I kap. 3 nedan dras vissa slutsatser rörande jordägandets regionala och storleksmässiga fördelning. Avseende fästes härvid främst vid data i tab. 3, enär det beräknade marknadsvärdet bör betraktas som ett mer rättvisande mått än taxeringsvärdet.

Agrar kapitalbildning och finansiering

Den agrara kapitalbildningen under den här studerade tidsperioden var i huvudsak nyodling och nybyggnation. Nyodlingarna har ur olika aspekter berörts av G. Utterström, som emellertid endast i begränsad omfattning använt primärmaterial. Slutsatserna har därför blivit vaga. Utterström antager emellertid rent allmänt att nyodlingar och nybyggnation varit omfattande.¹⁾

Tre olika mått på agrar kapitalbildning, nämligen marknadsvärdering, vinstkapitalisering och net add, återkommer i flera sammanhang i den

⁵⁾ R. Adamson, Järnavsättning och bruksfinansiering, s. 15⁺—19⁺.

⁶⁾ Utförligt rörande olika sidor av denna problematik hos S. Åkerman, Skatte-reformen 1810, s. 30—54.

¹⁾ Rörande tidigare svensk och internationell litteratur se S. Martinius, (1970) s. 12—14.

Tab. 4. *Agrar kapitalbildning enligt marknadsvärdering i genomsnitt i % i löpande priser 1833—1862 (A), uppskattning av agrar kapitalbildning i genomsnitt i % i löpande priser 1833—1862 enligt vinstkapitalisering (B) samt net add (C), genomsnittlig årlig ökning för havrepris 1832/34—1861/63 (D) samt för rågpris 1832/34—1861/63 (E).*

Län	A	B	C	D	E
B	2,4	2,2	1,8	2,0	1,5
C	4,0	3,6	3,1	1,5	1,1
D	3,4	3,0	2,6	1,5	1,7
E	6,2	5,5	4,8	2,2	2,1
F	5,0	4,5	3,9	1,3	1,4
G	5,6	5,0	4,3	1,3	1,4
H	4,7	4,2	3,6	1,4	1,2
I	9,8	8,8	7,5	1,7	2,1
K	3,9	3,4	2,9		0,7
L	10,8	9,6	8,3	2,1	2,5
M	11,4	10,2	8,8	3,4	1,5
N	9,7	8,7	7,5	2,5	2,4
O	6,5	5,8	5,0	3,8	2,4
P	14,0	12,5	10,8	3,1	2,4
R	10,9	9,7	8,4	2,5	2,1
S	7,1	6,3	5,4	2,2	1,3
T	4,8	4,3	3,7	1,6	2,5
U	3,8	3,4	2,9	1,4	2,2
X	3,6	3,2	2,8	1,0	1,3
Y	6,7	5,9	5,1	1,2	1,1
Z	10,7	9,5	8,3		
AC	10,0	8,9	7,7		0,8
BD	7,4	6,6	5,7		1,0
Vägt medeltal	6,6	6,0	5,4		

Källor: Kol. A: Såväl fasta som rörliga tillgångar inbegripes i uttrycket "Agrar kapitalbildning enligt marknadsvärdering". Rörande beräkningstekniken se S. Martinus, (1970) s. 143—146; kol. B och C: Dessa uppgifter är uppskattningar. Se härom S. Martinius, (1970) s. 28—31, 119—121, 133—134; kol. D och E: S. Martinius, (1970) s. 141.

följande framställningen, varför de här i korthet skall presenteras. Marknadsvärdering avspeglar jordegendomsmarknadens bedömningar av marknadsvärdet. Vinstkapitaliseringen avser att vinsten kapitaliserats efter en viss procentsats. Nyinvesteringarnas ackumulerade kostnader (net add) och vinstkapitalisering kompletterar varandra. Vinstkapitaliseringsdata kan således visa nyinvesteringarnas räntabilitet.

Utgångspunkten för undersökningen har varit räkenskaper för ett antal storjordbruk kompletterade med taxeringslängder och lagfartsprotokoll. Med stöd av detta material beräknades kapitalbildningen för storjordbruk enligt marknadsvärdering, vinstkapitalisering och net add. Kapitalbildningen vid de undersökta storjordbruken enligt vinstkapitalisering befanns öka avsevärt snabbare än enligt net add. Efter ett studium av de förhållanden, som kan förklara skillnader mellan marknadsvärdering och vinstkapitalisering, framstod det som troligt att agrar kapitalbildning enligt marknadsvärdering ökat betydligt snabbare än enligt vinstkapitalisering.²⁾

Undersökningen av storjordbruken hade således lett fram till mönster, där agrar kapitalbildning enligt marknadsvärdering ökat snabbare än enligt vinstkapitalisering, som i sin tur tillväxte mer markant än net add. Frågan inställde sig då, om de erhållna resultaten kunde tänkas vara representativa för även mindre jordbruk samt för riket som helhet. Då räkenskaper ej bevarats för mindre jordbruk och då det ej skulle vara möjligt att erhålla en representativ bild med stöd av storjordbruksräkenskaper, fördes undersökningen vidare på så sätt, att en beräkning av marknadsvärden och jordegendomspris för ett begränsat område utfördes. Med stöd av resultat bl.a. från de undersökta storjordbruken gjordes uppskattningar rörande agrar kapitalbildning enligt vinstkapitalisering och net add.³⁾ I princip samma tillvägagångssätt har använts vid beräkning av agrara kapitalbildningsdata länsvis enligt tab. 4, där uppgifterna redovisats i löpande priser. För att ge en antydning om förändringstakten i fasta priser återges även havre- och rågprisens förskjutningar.

De i tab. 4 redovisade uppgifterna avseende agrar kapitalbildning enligt vinstkapitalisering och net add är tämligen schablonartade uppskattningar. De kan därför endast ge en allmän uppfattning om skill-

²⁾ S. Martinius, (1970) s. 28—31.

³⁾ S. Martinius, (1970) s. 119—121, 133—134, 141.

nader olika län emellan. Tolkningen måste därför begränsas till att ta fasta på huvudsakliga tendenser.

Det skulle med hänsyn till här givna frågeställningar vara av vikt att få fram i vilken mån kapitalbildningsdata avvek för olika jord-egendomsstorlekar. För ett regionalt område — Barne, Laske och Skånings härader — har ett försök gjorts som givit tämligen lovande resultat.⁴⁾ Det skulle emellertid krävas mycket omfattande källgenomgångar för att komma fram till länsdata, varför något sådant försök ej gjorts.

Den agrara kapitalbildningens finansiering för tiden kring 1800-talets mitt har behandlats av G. Utterström i ett mångfacetterat avhandlingsparti.⁵⁾ Det har här varit möjligt att komplettera Utterströms framställning med stöd av en bearbetning av bouppteckningar, vilka kunnat lämna svar på tidigare obesvarade frågor rörande finansiering av den agrara kapitalbildningen.

Den agrara sektorns stora omfattning har framtvingat en begränsning av finansieringsundersökningen till att blott omfatta vissa områden, som antagits kunna avspegla allmänna tendenser. Resultaten av finansieringsundersökningen har emellertid blivit tämligen entydiga. Storjordbrukens nyinvesteringar finansierades till stor del med kapital från nonagrara sektorer och kreditinstitut, medan de mindre jordbrukens nyinvesteringar i huvudsak finansierades med inom den agrara sektorn mobiliserade resurser.⁶⁾

Agrarproduktion

Den agrara produktionsstatistiken torde vara av mycket begränsat värde som källa för den här studerade tidsperioden. Forskningen har vid försök att beräkna agrarproduktionens förskjutningar tvingats använda en indirekt metod. G. Utterström har således med stöd av utrikeshandelsdata avseende jordbruksprodukter samt antaganden rörande förskjutningar i den inhemska konsumtionen kommit fram till att »produktionen av spannmål och potatis under tiden 1815—1860 måste ha stigit med avsevärt mera än 60%, kanske med bortåt 100%».¹⁾

⁴⁾ S. Martinius, (1970) s. 75—76, 133—134.

⁵⁾ Se not 1 s. 23

⁶⁾ S. Martinius, (1970) s. 129—138, 147—153.

¹⁾ G. Utterström, Jordbrukets arbetare. I, s. 694—700.

I arbetet »Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892» har även gjorts en mycket approximativ uppskattning av agrarproduktionens förskjutningar med stöd av utrikeshandelsdata avseende jordbruksprodukter jämte antaganden rörande den inhemska konsumtionens förändringar. Den avser tiden från 1830-talets mitt fram till 1860. I beräkningarna har även inkluderats animalieproduktion samt den skogsproduktion som skedde inom den agrara sektorns ram. Enligt denna uppskattning skulle den agrara arbetsproduktiviteten ökat med 0,6—0,9 procent i genomsnitt i fasta priser.²⁾ Trots de stora osäkerhetsmarginalerna synes det emellertid uppenbart, att såväl Utterströms som här anförda undersökning indicerar en väsentlig agrar produktivitetökning.³⁾

Det skulle även vara av intresse att få fram länsvisa data för den agrara produktionens förskjutningar. För områden med en begränsad interlokal handel med jordbruksprodukter är det möjligt att göra beräkningar med stöd av utrikeshandelsdata och den inhemska konsumtionens förändringar. Då den interlokala handeln med jordbruksprodukter som regel är mycket svår att mäta, har i tab. 5 valts en annan metod att beräkna den agrara produktionens förändringar, nämligen att med stöd av förskjutningar i tiden för arbete och kapital skatta produktionsdata.⁴⁾ En avgjord fördel med metoden att skatta produktionsutvecklingen med hjälp av data avseende arbete och kapital är att det är möjligt att få fram länsvisa uppgifter.

Med alternativ 1 i tab. 5 avses att agrarkapital uppskattas enligt vinstkapitalisering, medan med alternativ 2 avses att net add kommit till

²⁾ S. Martinius, (1970) s. 168—174.

³⁾ Internationellt sett föreligger ett begränsat antal undersökningar avseende agrar produktivitetutveckling för det skede som föregick den moderna ekonomiska tillväxten. Ett gemensamt drag hos dessa undersökningars resultat är deras ungefärlighet. Se exempelvis P. A. David, *The Growth of Real Product in the United States Before 1840*, s. 177 har fört fram 0,7 procent som den genomsnittliga årliga ökningen av arbetsproduktiviteten inom jordbruket i USA. Att siffran 0,7 måste uppfattas som mycket ungefärlig framgår av de följande sidorna i Davids framställning, där han benämner sina data »controlled guesses»; P. Deane - W. A. Cole, *British Economic Growth*, s. 62—82.

⁴⁾ Samma tillvägagångssätt vid beräkningarna har använts som hos S. Martinius, (1970) s. 153—155. Jordbruksbefolkningens ökningstakt antages sålunda avspiegla den agrara arbetskraftens och det genomsnittliga måttet på relationen mellan arbetets och kapitalets avkastning tiden 1833—1862 har beräknats till 78:22.

Tab. 5. Bidrag från agrar arbetskraft 1830—1860 och agrarkapital 1833—1862 till agrarproduktion i vägda genomsnitt per capita i % enligt alternativ 1 (A) och alternativ 2 (B), samt genomsnittlig agrar befolkningsökning i % 1830—1860 (C).

Län	A	B	C
B	-0,09	-0,17	0,6
C	0,39	0,28	0,3
D	0,18	0,09	0,7
E	0,60	0,44	0,6
F	0,55	0,42	0,7
G	0,55	0,40	1,2
H	0,47	0,33	0,7
I	1,45	1,17	0,5
K	0,35	0,24	1,1
L	1,43	1,14	1,0
M	1,32	1,01	0,8
N	1,16	0,90	0,9
O	0,33	0,15	0,5
P	1,83	1,45	1,1
R	1,36	1,08	1,0
S	0,64	0,44	1,2
T	0,41	0,28	0,8
U	0,35	0,24	0,4
X	0,39	0,31	0,4
Y	0,79	0,62	1,1
Z	1,58	1,32	1,3
AC	1,38	1,12	1,8
BD	0,88	0,68	1,6
Vägt medeltal	0,86	0,73	0,6

Källor: Kol. A och B: Beräkningstekniken enligt S. Martinius, (1970) s. 153—155. Data rörande vinstkapitalisering och net add enligt tab. 4- kol. C: S. Martinius, (1970) s. 141.

Anm. I: Beräkningen av de vägda medeltalen enligt S. Martinius, (1970) s. 154—155.

Anm. II: Redovisningen av två decimaler i tab. 5 sker ej för att ange precision utan är tekniskt betingad.

användning. Redovisade agrara produktivetsdata är i fasta priser. Havre- och rågprisens förskjutningar har givit möjlighet att erhålla en ungefärlig uppfattning om förändringarna i fasta priser. Uppskattningar avseende vinstkapitalisering och net add enligt tab. 4 har deflaterats med havrepreisens ökningstakt med undantag för länen K, AC och BD, för vilka rågpriset använts. För län Z har prisnivåförskjutningen antagits vara 1,0 procent. Havre- och rågpris har redovisats i tab. 4. Presenterade uppgifter i tab. 5 avseende den agrara arbetsproduktivitetslänsvisa förändringar i fasta priser ger en ungefärlig information, som endast bör beaktas med avseende på de utpräglade dragen.

I tab. 5 har i kol. C redovisats den genomsnittliga agrara befolkningsökningen i procent för olika län.

I vilken mån divergerade produktivetsutvecklingen för storjordbruk och mindre jordbruk? Det har ej undersökts huruvida produktivetsutvecklingen avvek olika jordegendomsstorlekar emellan. I den följande framställningen antages rent allmänt att produktivetsutvecklingen för storjordbruk och mindre jordbruk inom länets ram ej uppvisade några markanta skillnader.

Arbetskraftsrörlighet

I arbetet »Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige» behandlades rörligheten under 1860-talet ur olika aspekter. Vissa frågor stod där i förgrunden. Några forskare hade med stöd av den länsvisa födelseortsstatistiken tyckt sig ha funnit, att den inrikes omflyttningen under 1860-talet var obetydlig. Andra forskare däremot hade med stöd av primärmaterialet till de summariska folkmängdsredogörelserna kommit fram till en annan uppfattning. Enligt deras forskningsresultat skulle för lokala områden rörligheten varit anmärkningsvärt hög.¹⁾

En första forskningsuppgift blev därför att söka förklara de i den tidigare litteraturen motsägelsefulla resultaten. Som källunderlag användes räkenskaper och husförhörslängder till belysning av omsättningsintensiteten för olika arbetskraftskategorier vid ett antal storjordbruk.²⁾ Husförhörslängder och flyttningslängder tjänade som

¹⁾ S. Martinius, (1967) s. 66—72.

²⁾ S. Martinius, (1967) s. 13—35.

grundval vid studiet av rörlighetsförhållandena för olika sociala grupper vid fem lokala arbetsmarknader.³⁾ Summariska folkmängdsredogörelser och taxeringslängder visade rörlighetens omfattning på länsnivå för regioner av olika karaktär.⁴⁾

Huvudresultatet blev att rörlighetens omfattning för undersökningsperioden bör betraktas som betydande. Denna slutsats byggde främst på den konstaterade omflyttningen inom lokala arbetsmarknader samt länsvisa jämförelser med tiden kring sekelskiftet 1900.⁵⁾ Undersökningen kom således att resultatmässigt anknyta till de forskare som uppfattat rörligheten som betydande. Varför kunde andra forskare beteckna befolkningsrörligheten som obetydlig? Ett studium av källunderlaget på församlingsnivå till den länsvisa födelseortsstatistiken har givit anvisningar till problemets lösning. Den länsvisa födelseortsstatistiken mäter i huvudsak långdistansflyttningen. Denna utgjorde en mycket ringa andel av den totala migrationen. Det helt dominerande slaget av rörlighet var den lokala platsrörligheten.⁶⁾ Det förhållandet, att rörligheten mellan länen avspeglade en så ringa andel av den totala rörligheten, gör den emellertid helt olämplig att tjäna som mått på den totala rörlighetens omfattning.

Beräknade data och slutsatser avseende överflyttning av agrar arbetskraft till nonagrara sektorer omfattar endast 1860-talet. För detta årtionde har således nettoflyttningensintensiteten beräknats för sju län avseende jordbruks-, jordbruksbland- och industriförsamlingar samt städer.⁷⁾ Därför har fem församlingar av delvis olikartad karaktär studerats med avseende på flyttningssutbytet med städer och jordbruksförsamlingar.⁸⁾ Då huvuddelen av svenska län ej studerats, kan emellertid någon klar helhetsbild ännu ej tecknas av de regionala variationerna. För årtiondena före 1860 har ej någon undersökning på

³⁾ S. Martinius, (1967) s. 36—64.

⁴⁾ S. Martinius, (1967) s. 65—92.

⁵⁾ S. Martinius, (1967) s. 66—72. Som jämförelse kan nämnas att omsättningsintensiteten undersökts för Kirunagruvornas arbetskraft vid sekelskiftet 1900 av M. Fritz, Kirunagruvornas arbetskraft, s. 15—19, 26. Omsättningsintensiteten vid Kirunagruvorna efter sekelskiftets första synnerligen högrörliga år översteg ej väsentligt den för motsvarande arbetskraftskategorier vid vissa undersökta storjordbruk under 1860-talet enligt S. Martinius, (1967) s. 21—33.

⁶⁾ S. Martinius, (1967) s. 57—60.

⁷⁾ S. Martinius, (1967) s. 75—77, 82—85.

⁸⁾ S. Martinius, (1967) s. 41—47.

länsnivå utförts med undantag för T. Widstams studie avseende Västmanlands län.⁹⁾ A. Rosenberg har i en omfattande utredning avseende Nylands län i Finland bl.a. påvisat en betydande näringsgrensrörlighet under den sextioårsperiod, som föregick det »skogsindustriella» genombrottet på 1880- och 1890-talen.¹⁰⁾

Ett centralt spörsmål är om det förelåg någon intensitetsskillnad mellan överflyttningen av arbetskraft från storjordbruk och mindre jordbruk till nonagrara sektorer. Något försök har ej gjorts att lösa denna forskningsuppgift. Det bör dock påpekas, att ifråga om flyttningarnas intensitet för vissa undersökta län visade församlingar dominerade av storjordbruk ej någon avsevärd och genomgående skillnad i förhållande till församlingar, där mindre jordbruk intog en förhärskande ställning.¹¹⁾

⁹⁾ T. Widstam, Industriella konjunkturer, skördar och omflyttning. Ett mindre landsbygdsområdes flyttningsutbyte med Malmö har kartlagt för tiden 1820—1850 av P. E. Sköld, Om den lokala folkomflyttningen i sydvästra Skåne, s. 157—159.

¹⁰⁾ A. Rosenberg, Mobility of Population in the Finnish County of Uusimaa (Nyland), s. 40—53; E. Jutikkala, Industrialization as a Factor in Economic Growth in Finland, s. 152—155.

¹¹⁾ S. Martinius, (1967) s. 72—73.

KAP. 3. JORDBRUKETS BIDRAG TILL DEN EKONOMISKA TILLVÄXTEN

Den agrara sektorn uppdelas i detta kapitel, där så är möjligt, på storjordbruk och mindre jordbruk samt på olika regioner. Syftet är att med beaktande av regionala variationer söka få fram storjordbruks och mindre jordbruks produktions-, marknads-, kapital- och arbetskraftsbidrag till den ekonomiska tillväxten.

Produktionsbidrag till ekonomisk tillväxt

Den agrara produktivitetsökningen uppvisade under tiden från 1830-talets mitt fram till omkring 1860 ett mönster av regionala skillnader. De syd- och västsvenska länen (L, M, N, O, P, R) samt norrlandslänen (Y, Z, AC, BD) hade den högsta produktivitetsökningen. Länen vid Mälaren (B, C, D, U), i Bergslagen (E, S, T, X) och i Småland (F, G, H) låg på en betydligt lägre nivå.¹⁾ Tänkbara förklaringar till den divergerande utvecklingsgången skall skisseras.

Den höga produktivitets- och befolkningsökningen för syd- och västsvenska län (tab. 5) torde främst varit betingad av den växande exportmarknaden för spannmål. Från 1830-talet fram till omkring 1860 blev nämligen spannmål och särskilt havre i ökande grad den dominerande avsaluprodukten i syd- och västsvenska län med utskeppningshamnar från Ystad i söder till Strömstad i norr.²⁾ Den drivande kraften bakom expansionen illustreras av havreprisens regionala förskjutningar.³⁾ För län i Syd- och Västsverige steg således havre-
prisen mest utpräglad.

¹⁾ Med »syd- och västsvenska län», »norrlandslän» osv. avses genomgående i den fortsatta framställningen de län som angivits i texten ovan.

²⁾ Utförligt härom hos G. Fridlitzius, *Swedish Corn Export in the Free Trade Era*, s. 39—49, 92—109.

³⁾ Havreprisens förskjutningar framgår av tab. 4.

Det var emellertid ej enbart spannmål som rönt en växande internationell efterfrågan. Behovet av trävaror av olika slag ökade ute i Europa.⁴⁾ Skogar i syd- och västsvenska län kom att möjliggöra en växande trävaruexport. I samband med nybyggnation på landsbygd och i städer under särskilt 1840- och 1850-talen krävdes emellertid ansevärd skogsresurser. Syd- och västsvenska län som M, O och R torde därför endast i begränsad omfattning kunnat bidra med över-skottsträvaror till marknaden. I län P däremot var skogsresurserna stora i förhållande till de lokala agrara behoven, samtidigt som transport-möjligheterna till Göteborg var relativt gynnsamma. Län P hade också den högsta produktivitetsökningen av alla svenska län under den studerade tidsperioden. Även den höga produktivitetsökningen för län I torde till stor del kunna förklaras av trävaruexport. Norrlandslänens avsevärda agrara produktivitetsökning trots en relativt betydande befolkningstillväxt betingades i huvudsak av möjligheterna att massav-verka urskogsbestånd.⁵⁾

Under 1830-talet hade särskilt länen kring Mälaren samt i Bergslagen högre agrar kapitalutrustning per jordbruksverksam än syd- och väst-svenska län och i synnerhet norrlandslänet. En delförklaring härtill torde vara den relativt höga agrikulturella nivån i de östra delarna av Mellansverige. Vidare tillkommer det förhållandet, att skogen redan under 1830-talet var en knapp tillgång i Bergslagen och i länen kring Mälaren till följd av järnhanterings behov av skogstillgångar.⁶⁾ Dessa omständigheter, jämte kanske mer begränsade nyodlingsmöjligheter, måste i första hand beaktas när försök görs att förklara den relativt begränsade agrara produktivitetsökningen för länen kring Mälaren och i Bergslagen.

Här antages rent allmänt att den agrara produktivitetsökning varit densamma för olika jordegendomsstorlekar. Storbordbruk svarade för omkring 30 procent av jordegendomen, medan de mindre jord-bruken för cirka 70 procent.⁷⁾ Detta skulle innebära, att 70 procent

⁴⁾ E. Söderlund - A. Hallberg - J. Sandin, Svensk trävaruexport under hundra år, s. 3-31.

⁵⁾ Trävaruexportens regionala fördelning enligt E. Söderlund - A. Hallberg - J. Sandin, a.a., s. 31-49.

⁶⁾ S. Martinius, (1970) s. 140-141.

⁷⁾ Se tab. 2-3.

av det agrara produktionsbidraget till den ekonomiska tillväxten kom från de mindre jordbruken. Den agrara produktivitetsökningen från 1830-talet fram till omkring 1860 har uppskattats till storleksordningen 0,7 procent i genomsnitt per år i fasta priser.⁸⁾ Denna tillväxttakt kan synas vara tämligen begränsad. Det måste emellertid beaktas att under 1700-talet och 1800-talets första decennium den agrara produktivetsnivån tydligen var grovt sett oförändrad.⁹⁾

Om förskjutningar i nettoprodukten per capita vore känd för samhällsekonomiens olika sektorer, skulle det vara möjligt att räkna fram produktionsbidraget för bl.a. jordbruket. Det senaste samlade försöket att täcka den industriella produktivetsutvecklingen är en över hundra år gammal utredning.¹⁰⁾ En stor del av industrien var emellertid ej inkluderad.¹¹⁾ Möjlighet saknas därför att ge en siffra för den totala industriella produktivetsförändringen. Ej heller för den offentliga sektorn och handelssektorn finns information om produktivetsförskjutningar. Trots att uppskattningar rörande den agrara produktivetsutvecklingen föreligger, är det således ej möjligt att beräkna jordbrukets produktionsbidrag till den ekonomiska tillväxten eftersom de andra sektorernas är okända. Grovt sett 40 procent av nationalinkomsten kom under 1860-talet från jordbruket.¹²⁾ Detta visar att den agrara produktivetsökningen var av mycket stor betydelse för den nationella ekonomiska tillväxten.

⁸⁾ Se ovan s. 27.

⁹⁾ Motiveringen för detta antagande kan sammanfattas i tre punkter: 1) Oförändrad näringsgrensstruktur. 2) Under hela perioden var nettoimporten av jordbruksprodukter mycket grovt sett av samma storleksordning. 3) Det är föga troligt att konsumtionen per capita av det svenska jordbrukets produkter markant skulle ha ökat.

¹⁰⁾ Underdånigt betänkande rörande Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling, s. 38—46.

¹¹⁾ För att nämna några exempel redovisades ej järnindustrien, trävaruhanteringen, mejerier, kvarnar och brännvinsbrännerier. För järnindustrien har i en modern undersökning räknats fram användbara produktionsdata: A. Attman, Fagerstabrukens historia. II, s. 31, 36—37, 163—164, 242, 265—266. Uppgifter rörande arbetskraftsförändringar saknas dock i S. Montelius—G. Utterström—E. Söderlund, Fagerstabrukens historia. V, varför det ej är möjligt att ange produktivetsutvecklingen för den betydelsefulla svenska järnindustrien.

¹²⁾ Se ovan s. 15 not 16.

Marknadsbidrag till ekonomisk tillväxt

Den agrara sektorn ger ett marknadsbidrag till den ekonomiska tillväxten, om den skapar möjligheter för andra sektorer att expandera. Detta kan ske genom att jordbruket i växande utsträckning deltar i handelsutbytet som säljare av varor samt genom att jordbruket i ökande grad köper varor från andra sektorer.

Omkring 1830 producerade antagligen det mindre jordbruket i Sverige endast i begränsad omfattning för avsalu i jämförelse med storjordbruken.¹⁾ För de mindre jordbruken medförde produktivitetsstegringen att de i ökande grad kunde producera för marknaden. Områden helt dominerade av mindre jordbruk integrerades således i marknadshushållningen. Många småjordbruk blev antagligen mellanjordbruk på grund av nyodlingar och möjlighet att exploatera skogsbestånd, men denna tendens mot större enheter torde till stor del uppvägs av den fortgående hemmansklyvningen. Visserligen var de regionala skillnaderna ifråga om den agrara produktivitetsökningen betydande, men det bör kraftigt understrykas, att det med ett undantag rörde sig om en agrar produktivitetsökning i *alla* län (tab. 5).

Trävaruhandeln ökade i alla delar av riket i en grov proportion till skogstillgångarna. Spannmålsproduktionen specialiserades så, att havreproduktionen för export ökade, samtidigt som importen av andra spannmålslag och då särskilt råg expanderade. Marknadens ökning bidrog således till en specialisering av vegetabilieproduktionen. Samma tendens kan även noteras för animalieproduktionen.²⁾ Det förhållandet, att befolkningstillväxten 1830 till 1870 var starkast inom handelssektorn, torde till betydande del kunna förklaras av den expanderande handeln med agrarprodukter.³⁾

En växande agrar avsaluproduktion är en sida av det agrara marknadsbidraget till den ekonomiska tillväxten. Den andra rör jordbruket som marknad för industriprodukter och importvaror. Det är rent allmänt känt att hemmamarknadsindustri och import ökade betydligt

¹⁾ Allmänt om inrikes handel med agrarprodukter: K. Åmark, Spannmåls-handel och spannmålspolitik, s. 35—103; G. Utterström, Jordbrukets arbetare. I, s. 209—213, 498—509. Rörande termen »mindre jordbruk» se ovan s. 22.

²⁾ S. Martinius, (1970) s. 170—172.

³⁾ Rörande befolkningsförändringen fördelad på yrkesgrupper se ovan s. 14.

under den här studerade tidsperioden.⁴⁾ I vilken mån var den agrara sektorn en växande marknad?

Vad först den okvalificerade agrara arbetskraften beträffar svarade den för mer än halva jordbruksbefolkningen men torde ej haft någon ökad köpkraft per capita. Det är troligt att konsumtionen per capita av det svenska jordbrukets produkter snarare ökat än minskat inom olika jordägargrupper. Det förhållandet, att jordbruksbefolkningen tillväxte med över 0,6 procent per år, innebar i sig en förstoring av marknaden för industriprodukter och import.⁵⁾ För att kunna uttala någon uppfattning om jordbruksföretagandets input av nonagrara produktionsmedel krävs en redovisning av olika jordegendomsstorlekar produktionsteknik och nyinvesteringar.

De agrara nyinvesteringarna tiden 1830—1870 var i första hand nyodling och nybyggnation. Den omfattande skiftesverksamheten, som kulminerade under 1840- och 1850-talen, möjliggjorde särskilt för de mindre jordbruken verkställandet av mycket avsevärda nyodlingar. Bysprängningarna innebar att tiotusentals nya gårdar byggdes. De nyinvesteringar, som låg bakom den agrara produktivitetsökningen, måste ha krävt ett avsevärt sparande. Sparandet vid de mindre jordbruken hade endast i begränsad omfattning karaktären av ett penning-sparande. Produktionsapparaten var i huvudsak tillverkad inom den agrara sektorn. Nyinvesteringarna krävde arbetskraftsresurser men i ringa grad kontanter. Arbetskraften avlönades i huvudsak med naturprodukter från den egna driften. Överskott i form av naturprodukter och kontanter investerades som regel direkt i skiftesverksamhet, nyodlingar och nybyggnation.⁶⁾ Såväl sparande som investering hade därför en delvis annan innebörd än vad man vanligtvis förknippar

⁴⁾ Information avseende hemmamarknadsindustri i ovan s. 14 redovisad litteratur; importökningen har redovisats hos A. Montgomery, *Industrialismens genombrott i Sverige*, s. 170—177; för Göteborg hos A. Attman, *Göteborgs stadsfullmäktige*. I:1, s. 76—83.

⁵⁾ Tiden 1830—1870 ökade jordbruksbefolkningen som helhet med 0,6 procent i genomsnitt per år. Att *närmare* urskilja den okvalificerade agrara arbetskraften är ej möjligt med stöd av redovisat siffermaterial hos N. Wohlin, *Jordbruksbefolkningen i Sverige*, s. 26—27. Den s.k. jordbrukarklassens tillväxt var emellertid avsevärt lägre än för jordbruksbefolkningen som helhet.

⁶⁾ Se nedan s. 38.

med dessa termer. Uttrycket »omedelbart investeringssparande» ger därför en träffande beskrivning.⁷⁾

Inköp av maskiner och redskap från nonagrara sektorer synes ha varit i tilltagande vid 1800-talets mitt i första hand vid de större enheterna.⁸⁾ Det är möjligt att vid 1800-talets mitt den agrara sektorn och då främst dess större enheter varit av betydelse för verkstadsindustrien.⁹⁾ Även en ringa efterfrågeökning inom den stora agrara sektorn *kunde* nämligen väsentligt påverka den dåtida till omfattningen begränsade verkstadsindustrien och importen.¹⁰⁾

De försök, som redovisats att ange hållpunkter rörande storjordbruks och mindre jordbruks marknadsbidrag till den ekonomiska tillväxten med beaktande av regionala aspekter, har av källmässiga skäl blivit vaga i konturerna. Vissa grunddrag kan emellertid konstateras. Storstorjordbruken var antagligen redan omkring 1830 integrerade i marknadsushållningen. De producerade till betydande del för marknaden och inköpte nonagrara produkter för jordbruksdrift och konsumtion. De mindre jordbruken torde däremot omkring 1830 blott i begränsad omfattning producerat för avsalu. Men den stigande produktiviteten medförde att mycket stora grupper av mindre jordägare kunde inköpa nonagrara produkter för jordbruksdrift och konsumtion i ökande omfattning. För den ekonomiska tillväxten var detta av avgörande betydelse. Huvuddelen av landsbygden började inlemmas i marknadsökonomien. Detta torde vara en väsentlig del av förklaringen till den tillväxt av hemmamarknadsindustri och import som ägde rum årtiondena före 1870. Det agrara marknadsbidraget till den ekonomiska tillväxten ökade tydligen avsevärt.

⁷⁾ Termen »omedelbart investeringssparande» har präglats av K. Samuelsson, De stora köpmanshusen i Stockholm, s. 7.

⁸⁾ G. Utterström, a. a. I, s. 657—694, 735—775; den ringa andelen för maskiner och redskap i den agrara kapitalstrukturen samt byggnaders och jords dominans framgår av S. Martinius, (1970) s. 27—28, 144—145.

⁹⁾ Vissa upplysningar ges i litteraturen. Se exempelvis A. Attman, Kockumverken vid Ronnebyån, s. 72—74; J. Kuuse, Från redskap till maskiner, s. 91—96.

¹⁰⁾ Som jämförelse kan nämnas att för engelskt vidkommande har försök gjorts att få fram hållpunkter för tiden 1650—1815 avseende jordbruket såsom marknad för nonagrar produktion. Resultaten är minst sagt vaga: E. L. Jones, Editor's Introduction, s. 36. »With the subject of demand for industrial goods we enter virtual *terra incognita*. This is a land full of uncharted levels of income for different regions and social and occupational classes.»

Kapitalbidrag till ekonomisk tillväxt

I en agrardominerad låginkomstekonomi modell Sverige omkring 1830 var det inhemska sparandet begränsat. Med hänsyn till investeringsbehoven bör därför sparandet ha varit en knapp tillgång. Mot denna bakgrund är frågan om de agrara nyinvesteringarnas finansiering av stor betydelse. Varifrån kom det sparande, som möjliggjorde den agrara kapitalbildning, som i sin tur ledde fram till den betydande agrara produktivitetsökningen?

Vid de mindre jordbruken innebar det omedelbara investerings-sparandet att en stor del av nyinvesteringarna direktfinansierades med överskott från jordbruksdriften. Lån från andra ägare av mindre jordbruk var även av betydelse. Det var endast en ringa del av de mindre jordbrukens nyinvesteringar som finansierades med kapital från non-agrara sektorer. De mindre jordbruken torde således i huvudsak ha finansierat de nyinvesteringar, som bar upp produktionsexpansionen, med kapital framkommet inom den agrara sektorns ram. För storjordbruk däremot var självfinansieringen av underordnad betydelse. En stor del av nyinvesteringarna finansierades från nonagrara källor.¹⁾ Detta innebär, att de mindre jordbruken tillväxte av egen kraft, medan storjordbruken till stor del tog nonagrart sparande i anspråk för expansionen. Storjordbruken var således till skillnad från de mindre jordbruken en aktiv konkurrent till nonagrara sektorer om resurserna på kreditmarknaden.

Det ligger nära till hands att ställa frågan hur nyinvesteringarna vid de mindre jordbruken i huvudsak kunde finansieras inom den agrara sektorns ram. Förklaringarna har sökts i följande förhållanden: 1) möjligheten att utsuga åkerjord, 2) exploatering av skogsbestånd, 3) ökad yrkesskicklighet, 4) penningvärdesförsämring.²⁾ De mindre jordbrukarna mobiliserade således befintliga resurser inom den agrara sektorns ram, samtidigt som de gynnades av prisstegringen från slutet av 1840-talet. Denna skapade även finansiella vinster, som ökade de mindre jordägarnas förmögenheter.³⁾ Storjordbruken påverkades i princip av samma faktorer. Av olika skäl kom de emellertid att finansiera en stor del av nyinvesteringarna med nonagrart kapital.

¹⁾ S. Martinius, (1970) s. 129—136, 147—151.

²⁾ S. Martinius, (1970) s. 28—31, 119—121, 149—151.

³⁾ Rörande finansiella vinster se S. Martinius, (1970) s. 30—31.

Den växande tillgången på kontanter för ägare till mindre jordbruk tog sig bl.a. det uttrycket att de finansiella kontakterna olika mindre jordägare emellan ökade. Ägare till mindre jordbruk uppträdde både som låntagare och långivare. Den expanderande noninstitutionella, agrara kreditmarknaden för mindre jordbrukare synes ha fungerat väl, eftersom den ökade så betydligt. Storjordbruken däremot, som till större delen litade till den nonagrara kreditmarknaden, hade antagligen vissa svårigheter med kapitalförsörjningen.⁴⁾

Det skulle även vara av vikt att få information om de intersektorella kapitalströmmarna. I fig. 1 har en sammanställning redovisats av de vägar intersektorella kapitalflöden kan tänkas ha tagit.⁵⁾ Jordbördebeltade jordägare skulle enligt fig. 1 ej erhållit motprestationer från den offentliga sektorn av samma storleksordning som jordbördorna.⁶⁾ Detta skulle tyda på att delar av den agrara sektorns jordägare gav ett nettobidrag av kapital till den offentliga sektorn. Några närmare slutsatser är emellertid ej möjliga att dra i nuvarande forskningsläge, eftersom en totalavvägning av skattebördornas fördelning på olika sektorer och samhällsgrupper ännu ej gjorts.

Jordbrukarna kunde starta eller förvärva industriell och kommersiell verksamhet. Exempel härpå kan utläsas av beskrivningar rörande särskilt storjordbrukens sammansättning. Ofta förekom där småindustriellt företagande i form av sågar, kvarnar, mejerier, smedjor, tegelbruk och brännvinsbrännerier.⁷⁾ Denna verksamhet torde emellertid ofta varit ägnad att blott täcka det egna behovet på gården.⁸⁾ Närmare

⁴⁾ S. Martinius, (1970) s. 137—138, 151—153.

⁵⁾ Här bortses från vid försäljning av agrarprodukter lämnade krediter. Rörande sådana se E. Söderlund - A. Hallberg - J. Sandin, Svensk trävaruexport under hundra år, s. 90—91; K.-G. Hildebrand, Monopolistisk konkurrens som ekonomisk-historiskt problem, s. 30—36; G. Fridlitzius, Swedish Corn Export in the Free Trade Era, s. 146—172.

⁶⁾ A. Thomson, Grundskatterna i den politiska diskussionen. I, s. 327—333; S. Carlsson, Bonden i svensk historia. III, s. 177—187; P. Hultqvist, Försvar och skatter, s. 173—201, 270—295.

⁷⁾ En översiktlig bild av företetelesens omfattning kan erhållas med utgångspunkt från de av P. Hultqvist, a.a., s. 133—136 redovisade tryckta källorna.

⁸⁾ Detta har framgått av ett studium av vissa storjordbruk med stöd av räkenskapsmaterial. Se S. Martinius, (1970) s. 16—17. Ett problem är att avgöra var gränsen skall dras mellan småindustriellt företagande och hantverk. Principiellt härom: E. Dahmén, Svensk industriell företagungsverksamhet. I, s. 63.

Fig. 1. *Den agrara sektorns finansiella kontakter med nonagrara sektorer*

Från agrara sektorn till offentliga sektorn	Från offentliga sektorn till agrara sektorn
1) Skatter till stat och kommun exklusive jordbördor	1) Samhälleliga tjänster av olika slag
2) Jordbördor	2) Jordbördebelastade jordägare erhöjll troligen ej motprestationer av samma storleksordning som jordbördorna
Från agrara sektorn till industri och handel	Från handel och industri till agrara sektorn
1) Jordbrukare kunde starta eller förvärva industriell och kommersiell verksamhet	1) Personer inom handel och industri kunde förvärva jordbruk
2) Jordbrukare kunde finansiera företag inom handel och industri	2) Personer inom handel och industri kunde finansiera jordbruk

undersökningar saknas rörande omfattningen av denna form av intersektorellt kapitalflöde.

I Sverige har sedan länge förekommit en kombination av jordbruk, skogsbruk och industri i en enhet. Denna form av horisontell integration, det s.k. bruket, omfattade olika näringsgrenar inom ett företags ram. Att söka fastställa hur kapitalströmmarna gled inom bruksförvaltningarnas ram torde dock vara mindre meningsfullt.

Jordbrukare kunde finansiera företag inom handel och industri. I sin undersökning rörande svensk industrifinansiering har T. Gårdlund emellertid påpekat att »jordbrukarklassen ytterligt sällan framträder som industriens långgivare i det föreliggande materialet».⁹⁾ Med det föreliggande materialet avser Gårdlund ett urval stora företag inom fem branscher. De mindre företagen inom de fem undersökta branscherna har emellertid ej studerats; ej heller har undersökningar gjorts för den övriga delen av industrien.

⁹⁾ T. Gårdlund, *Svensk industrifinansiering*, s. 156.

Personer utanför jordbruket kunde inköpa jordegendom samt finansiera jordbruksföretagande. Om det kapital, som på så sätt tillfördes jordbruksnäringen, användes inom den agrara sektorn, skulle en kapitalöverföring ha skett. Härom vet vi emellertid ej något närmare.

Storjordbruken litade till stor del till nonagrart kapital för sina nyinvesteringar, medan de mindre jordbrukens nyinvesteringar i huvudsak var agrarfinansierade. Några egentliga slutsatser rörande det intersektorella nettoflödet av kapital kan ej formuleras i avsaknad på grundläggande undersökningar.

Arbetskraftsbidrag till ekonomisk tillväxt

Fick nonagrara sektorer tillräckligt med agrar arbetskraft? Skulle, annorlunda uttryckt, nonagrara sektorer kunnat absorbera mera folk från jordbruket än vad som skedde? För att kunna ge svar på dessa frågor krävs först viss information avseende rörlighetsförhållandena på den agrara arbetsmarknaden. I tidigare litteratur fästes ett ej obetydligt avseende vid de rörlighetsförhindrande bestämmelser som reglerade tidens arbetsmarknad. Ett studium av rörlighetsförhållandena på lokalplanet har emellertid för 1860-talet visat en omfattande lokal platsrörlighet för okvalificerad arbetskraft. Myndigheter och arbetsgivare inom jordbruket uppfattade denna som onödigt hög och sökte genom olika åtgärder åstadkomma en begränsning.¹⁾ En betydande interlokal rörlighet förekom även inom den agrara sektorn. I befolkningscirkulationen ute i bygderna fanns ett inslag av långdistansflyttare. Det fanns även s.k. vandringsarbetare, vilka gjorde säsongmässiga vandringar till avlägsna orter.²⁾

En stor del av industrien var lokaliserad till landsbygden. Landsbygdsindustrier rekryterade tydligen under 1860-talet sin okvalificerade arbetskraft i huvudsak från den egna församlingen. Med hänsyn till vad som är känt rörande den lokala agrara arbetsmarknadens sätt att fungera, borde landsbygdsindustrien utan svårighet fått sitt behov av okvalificerad arbetskraft täckt.³⁾

¹⁾ S. Martinius, (1967) s. 32—33.

²⁾ S. Martinius, (1967) s. 47—60, 81—82.

³⁾ S. Martinius, (1967) s. 75.

Det agrara flyttningsutbytet med städerna bestämdes i första hand dels av distansen och dels av respektive stads befolkningsnumerär. Ett samband rådde mellan inflyttning och utflyttning. Församlingar med stor utflyttning till städer hade likaledes stor inflyttning från städer.⁴⁾ Nettoflyttningen var endast en liten del av den totala flyttningen. Om behov förelegat under 1860-talet av en större andel agrar nettoflyttning till städer, hade därför möjlighet funnits därtill. Som regel förelåg nämligen ett övertryck av okvalificerad arbetskraft på städernas arbets- och bostadsmarknad.⁵⁾

De uppgifter, som här redovisats, tyder på att nonagrara sektorer erhöi tillräckligt med agrar okvalificerad arbetskraft. Fick kanske nonagrara sektorer mer okvalificerad agrar arbetskraft än vad som ur deras produktivitetssynpunkt var lämpligt? Väsentligt för nonagrara expansion var nämligen att tillräckligt med okvalificerad agrar arbetskraft erhöi, men ej så mycket att incitament till produktivitetstegrande nyinvesteringar bortföll. Rent allmänt synes ett rörligt jordbruksproletariat ha pressat på nonagrara arbetsmarknader, samtidigt som industrien led brist på yrkeskunniga arbetare, välutbildade tekniker och driftiga företagare.⁶⁾ Det kan därför antagas att nonagrara sektorer under 1860-talet snarare fick för mycket än för litet av okvalificerad agrar arbetskraft. Den snabba nonagrara befolkningstillväxten tiden 1830—1870 möjliggjordes i huvudsak genom överflyttning av agrar arbetskraft. En grov uppfattning om denna arbetskraftsoverflyttning ger uppgifterna att jordbrukets andel av totalbefolkningen minskade från i runt tal 82 till 72 procent under tiden 1830—1870. Då jordbrukets naturliga folkökning var högre än nonagrara sektorer skulle, om ej någon nettoöverflyttning ägt rum, jordbruksbefolkningens andel av totalbefolkningen ökat.

Nonagrara sektorerers nettovärdesbidrag till nationalinkomsten beräknas under 1860-talet ha legat på en mer än dubbelt så hög nivå som jordbrukets.⁷⁾ Svensk nationalinkomststatistik saknas för årtiondena före 1860. Rimligtvis bör även under dessa årtionden jordbruket lämna ett lägre nettovärdesbidrag per capita till nationalinkomsten än nonagrara sektorer. Överflyttningen av okvalificerad agrar arbetskraft

4) S. Martinius, (1967) s. 41—45.

5) S. Martinius, (1967) s. 75—77.

6) S. Martinius, (1967) s. 82.

7) S. Martinius, (1967) s. 87—88.

till nonagrara sektorer skapade tydligen överflyttningstvinst med en höjande effekt på den ekonomiska tillväxten. Den agrara sektorns arbetskraftsbidrag till den ekonomiska tillväxten kan emellertid ej närmare mätas, eftersom tillväxtdata saknas för nonagrara sektorer.

Sammanfattning

Den höga agrara produktivetsökningen för syd- och västsvenska län betingades främst av den internationella marknadsvidgningen för spannmål, medan norrlandslänens avsevärda agrara produktivetsökning främst kan förklaras av den växande internationella efterfrågan på trävaror. Den agrara produktivetsökningen var mer begränsad i de östra delarna av Syd- och Mellansverige. Mot bakgrunden av grovt sett oförändrad agrar produktivitet århundradet före omkring 1830 framstår den genomsnittliga agrara produktivetsökningen på omkring 0,7 procent under tiden 1835—1870 som betydande. Produktivetsökningen förutsattes ha varit grovt sett densamma för olika jord-egendomsstorlekar. Storjordbruk utgjorde omkring 30 procent av jord-egendomen, medan mindre jordbruk svarade för 70 procent. Då det ej finns data avseende nonagrara sektorer produktivetsförändring är det ej möjligt att beräkna storjordbruks och mindre jordbruks produktionsbidrag till den ekonomiska tillväxten. Det förhållandet, att omkring 40 procent av nationalinkomsten kom från jordbruket, visar emellertid att den agrara produktivetsökningen måste ha varit av stor betydelse för den ekonomiska tillväxttakten under perioden.

Storjordbruken var antagligen redan omkring 1830 integrerade i marknadsekonomin. De producerade tydligen till betydande del för marknaden och inköpte nonagrara produkter för jordbruksdrift och konsumtion. Produktivetsökningen torde för storjordbrukens del innebära en förstärkning av deras marknadshushållningsgrad. De mindre jordbruken torde omkring 1830 blott i begränsad omfattning producerat för avsalu. Den ökande produktiveten medförde att mycket stora grupper av mindre jordägare kunde inköpa nonagrara produkter för jordbruksdrift och konsumtion i ökande omfattning. För den ekonomiska tillväxten var detta av avgörande betydelse. Huvuddelen av landsbygden begynte lämna självhushållningen och började inlemmas i marknadsekonomin. Detta torde vara en väsentlig del av förklaringen

till den tillväxt av hemmamarknadsindustri och import som skedde årtiondena före 1870. Det agrara marknadsbidraget till den ekonomiska tillväxten ökade tydligen avsevärt.

De mindre jordbrukens nyinvesteringar var i huvudsak agrarfinansierade till skillnad från storjordbrukens, som till stor del möjliggjordes genom kapital från nonagrara sektorer. De mindre jordbruken kunde således expandera främst av egen kraft. Genom att blott i begränsad omfattning ta nonagrara kapitalresurser i anspråk underlättade de expansionen för nonagrara sektorer. Storjordbruken däremot konkurrerade aktivt med nonagrara sektorer om resurserna. Några slutsatser kan ej i nuvarande forskningsläge dras rörande det intersektorella nettoflödet av kapital.

Väsentligt för en industrialiseringsprocess är att nonagrara sektorer får tillräckligt med arbetskraft, men ej så mycket att incitament till produktivitetstegrande nyinvesteringar bortfaller. Okvalificerad agrar arbetskraft pressade nonagrara sektorer arbetsmarknad både i stad och på landsbygd under 1860-talet, samtidigt som industrien led brist på yrkeskunniga arbetare, välutbildade tekniker och driftiga företagare. Nonagrara sektorer fick *antagligen* under 1860-talet mer okvalificerad agrar arbetskraft än vad som ur nonagrars produktivitetssynpunkt var lämpligt. Den snabba nonagrara befolkningstillväxten under tiden 1830—1870 möjliggjordes till stor del genom överflyttning av agrar arbetskraft. En grov uppfattning om denna arbetskraftsöverflyttning ger uppgifterna att jordbrukets andel av totalbefolkningen minskade från i runt tal 82 till 72 procent under tiden 1830—1870. Då den agrara sektorn lämnade ett lägre nettovärdesbidrag till nationalinkomsten än nonagrara sektorer, innebar överflyttningen av agrar arbetskraft till nonagrara sektorer under årtiondena före 1870 ett arbetskraftsbidrag till den ekonomiska tillväxten.

SUMMARY

The purpose of the following study is to find out the roll of agriculture in the creation of pre conditions for modern economic growth, which in the case of Sweden is said to have begun during the 1870's. The importance to the economic growth of the increase in production per capita must have, however, occurred within sections of the national economy long before 1870. Usually a transition period characterized by accelerated economic growth precedes modern economic growth. In the decades around 1830 a definite structural change occurred, which was of extreme importance to the Swedish economy, namely, the transition from a very slow growing, preindustrial, fluctuating economy, to the stage of accelerated economic growth that preceded the modern economic growth.

The accelerated economic growth in Sweden from 1830 to 1870 was naturally a result of many converging factors. Among these, the growing demand on the international market for Swedish raw materials and partially fabricated goods, released the mechanisms for initiating further growth. Raw materials came largely from the agricultural sector which employed about $\frac{3}{4}$ of the population and was responsible for about 40% of the national income. The agricultural influence on economic development is a significant area of research.

Four types of agricultural contribution to economic growth can be detected, namely; production, marketing, capital and labor. They build a constructive background for a study of the influence of agriculture on economic growth. Inquiries and information in the international literature give us suggestions on how this problem should be attacked. The following questions stand out:

- 1) What was the change in productivity, regionally as well as for landed property of different sizes?
- 2) To what extent was there a change in trade with non-agricultural sectors regionally as well as in regard to landed property of different sizes?

3) Where did the savings originate which made possible the new investments on landed property of different sizes? Did landed property of different sizes make any capital contributions to the economic growth? Was there a regional differentiation?

4) To what extent was there a transfer of labor towards the non-agricultural sector, regionally as well as between landed property of different sizes?

The following paper has a somewhat special arrangement because it is based mainly on two previously published papers, namely, "The Population Mobility During the Introductory Period of Industrialism in Sweden" (Befolkningsrörlighet under industrialismens inlednings-skede i Sverige), Gothenburg, Sweden 1967 and "Agrarian Capital Formation and Financing 1833—1892" (Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892), Gothenburg, Sweden 1970. Both of these papers contain extensive information covering these four main questions.

1) The rapid increase in agricultural productivity for the provinces in south and west Sweden was caused mainly by the expanding international market for grain, while the rapid increase in productivity in the northern provinces can largely be attributed to the growing international market for timber products. The agricultural productivity growth was more limited in the eastern parts of south and central Sweden. Against the background of a generally unchanged rate of agricultural productivity the century before 1830, the average growth of agricultural productivity of about 0.7 per cent for the time between 1835 and 1870 is of significance. The growth in productivity is taken to be, in general, the same for landed property of different sizes. The large-holdings made up about 30 per cent of the total farming area. Because there is no data to be found regarding the record of productivity for the non-agricultural sectors, there is no possibility of judging the influence on agricultural production on the economic growth. The fact that about 40 per cent of the national income came from the agriculture shows at any rate, that the increase in agricultural productivity must have been of great significance for the economic growth of the period.

2) Large-holdings were around 1830 already integrated in the marketing economy. They obviously produced to a great extent for marketing, and bought non-agricultural products for the operating of their estates and general consumption. For the large-holdings, the increase in produc-

tion meant a strengthening of their degree of marketing capacity. The smaller landed property around 1830 produced goods for marketing only to a limited extent. The increase in productivity resulted in a larger group of farmers being able to buy non-agricultural merchandise on a growing scale for the operating of their farms and for general use. That was of ultimate importance for economic growth. In the countryside the great majority of almost self supporting smaller landed property began to be integrated in the marketing sphere of the economy. That is of great significance in explaining the growth of domestic marketing and import industries which occurred in the decades before 1870.

3) The new investments on the smaller landed property were mainly financed by resources originating in the agriculture, in contrast to the large-holdings being financed by capital from non-agricultural sources. The smaller farmers facilitated development of the non-agricultural sectors because of their very limited use of non-agricultural capital resources. The large-holdings competed actively with non-agricultural sectors in acquiring resources. Conclusions cannot be drawn in the light of the limited research data now available, regarding the net flow of capital between the sectors.

4) It is of importance in the process of industrialization that the non-agricultural sectors have enough laborers, but not so many as to inhibit the incentive to new investments. Unqualified agricultural labor burdened the non-agricultural market areas of employment in both the countryside and the cities during the 1860's, while at the same time, industry suffered a shortage of competent workers, well trained technicians and energetic managers. *Probably* during the 1860's the non-agricultural sectors got more unqualified agricultural workers than was expedient from the non-agricultural viewpoint on productivity. The rapid increase of the non-agricultural population between 1830 and 1870 was made possible to a great extent by the influx of agricultural labor. A rough idea of that influx is shown by the fact that the total farming population diminished from 82 to 72 per cent from 1830 to 1870. As the agricultural sector contributed a lower profit to the national income than the non-agricultural sectors, it meant that a transfer of agricultural labor to the non-agricultural sectors during the decades before 1870, was in reality, a labor contribution to the economic growth.

CITERAD LITTERATUR

- ADAMSON, R., De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796—1860. Göteborg 1963.
- ADAMSON, R., Järnavsättning och bruksfinansiering. Göteborg 1966.
- ATTMAN, A., Kockumverken vid Ronnebyån. Göteborg 1951.
- ATTMAN, A., Fagerstabrukens historia. II. Adertonhundratalet. Uppsala 1958.
- ATTMAN, A., Bryggerinäringen i Göteborg. II. 1810—1961. Göteborg 1961.
- ATTMAN, A., Göteborgs stadsfullmäktige 1863—1962. I:1. Göteborg 1963.
- CARLSSON, S., Bonden i svensk historia. III. Stockholm 1956.
- DAHMEÉN, E., Svensk industriell företagarverksamhet. Kausalanalys av den industriella utvecklingen 1919—1939. I. Stockholm 1950.
- DAVID, P. A., The Growth of Real Product in the United States Before 1840, *Journal of Economic History* 1967.
- DEANE, P. - COLE, W. A., *British Economic Growth*. Cambridge 1962.
- EDDIE, S. M., Agricultural Production and Output per Worker in Hungary 1870—1913, *Journal of Economic History* 1968.
- FRIDLIZIUS, G., Swedish Corn Export in the Free Trade Era. Patterns in the Oats Trade 1850—1880. Lund 1957.
- FRITZ, M., Kirunagruvornas arbetskraft 1899—1905. Göteborg 1969.
- GALLMAN, R. E., Gross National Product in the United States, 1834—1909 (i: Output, Employment, and Productivity in the United States after 1800, National Bureau of Economic Research). New York 1966.
- GEORGESCU - ROEGEN, N., *Economic Theory and Agrarian Economics* (i: Agriculture in Economic Development. Edited by Carl Eicher and Lawrence Witt). New York 1964.
- GLAMANN, K., Industrialization in Denmark since 1700 (i: First International Conference of Economic History, Contributions). Paris—The Hague 1960.
- GÅRDLUND, T., *Industrialismens samhälle*. Stockholm 1942.
- GÅRDLUND, T., *Svensk industrifinansiering 1830—1913*. Stockholm 1947.
- HILDEBRAND, K.-G., Monopolistisk konkurrens som ekonomisk-historiskt problem, *Ekonomisk tidskrift* 1951.
- HILDEBRAND, K.-G., Sweden (i: First International Conference of Economic History, Contributions). Paris—The Hague 1960.
- HILDEBRAND, K.-G., Sakkunnigutlåtande rörande professuren i ekonomisk historia vid universitetet i Umeå 1966. Stencil.
- HOFFMANN, W., *Das Wachstum der Deutschen Wirtschaft seit der Mitte des 19. Jahrhunderts*. Berlin-Heidelberg 1965.

- HULTQVIST, P., Försvar och skatter. Studier i svensk riksdagspolitik från representationsreformen till kompromissen 1873. Göteborg 1955.
- JOHNSON, B. F. - NIELSEN, S. T., Agricultural and Structural Transformation in a Developing Economy, Economic Development and Cultural Change 1966.
- JONES, E. L., Editor's Introduction (i: Agriculture and Economic Growth in England 1650—1815). London 1967.
- JUTIKKALA, E., Industrialization as a Factor in Economic Growth in Finland (i: First International Conference of Economic History, Contributions). Paris—The Hague 1960.
- JÖRBERG, L., Structural Change and Economic Growth: Sweden in the 19th Century, Economy and History 1965.
- JÖRBERG, L., Ekonomisk historia, jordbruksstatistik och depression, Historisk tidskrift 1967.
- KUUSE, J., Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860—1910. Göteborg 1970.
- KUZNETS, S., Six Lectures on Economic Growth. New York 1959.
- KUZNETS, S., Economic Growth and the Contribution of Agriculture (i: Kuznets, S., Economic Growth and Structure). New York 1965.
- LINDAHL, E. - DAHLGREN, E. - KOCK, K., National Income of Sweden 1861—1930. I. Stockholm 1937.
- MARTINIUS, S., Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. Göteborg 1967.
- MARTINIUS, S., Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892. Göteborg 1970.
- MARX, K., Das Kapital. I. Berlin 1957.
- MONTELIUS, S.—Utterström, G.—Söderlund, E., Fagerstabusbrukens historia. V. Arbetare och arbetarförhållanden. Uppsala 1959.
- MONTGOMERY, A., Industrialismens genombrott i Sverige. Stockholm 1966.
- MYRDAL, G., Asian Drama. II. New York 1968.
- NAKAMURA, J. I., Agricultural Production and the Economic Development of Japan 1873—1922. Princeton 1966.
- NICHOLLS, W. H., The Place of Agriculture in Economic Development (i: Agriculture in Economic Development. Edited by Carl Eicher and Lawrence Witt). New York 1964.
- NORTH, D., Location Theory and Regional Economic Growth, Journal of Political Economy 1955.
- NORTH, D., Agriculture in Regional Economic Growth (i: Agriculture in Economic Development. Edited by Carl Eicher and Lawrence Witt). New York 1964.
- OLAWUSANMI, H. A., Agriculture and Nigerian Economic Development. London 1966.
- ROSENBERG, A., Mobility of Population in the Finnish County of Uusimaa (Nyland) 1821—1880, Scandinavian Economic History Review 1966.
- ROSOVSKY, H., Japan's Transition to Modern Economic Growth (i: Industrialization In Two Systems: Essays in Honor of Alexander Gerschenkron. Edited by Henry Rosovsky). London 1966.

- RUTTAN, V. W., "Discussion: The Location Theory and Regional Economic Activity", *Journal of Farm Economics* 1959.
- SAMUELSSON, K., *De stora köpmanshusen i Stockholm 1730—1815*. Stockholm 1951.
- SKÖLD, P. E., *Om den lokala folkomflyttningen i sydvästra Skåne*, Scandia 1960.
- SVENSSON, J., *Jordbruk och depression 1870—1900*. Lund 1965.
- SÖDERLUND, E. - HALLBERG, A. - SANDIN, J., *Svensk trävaruexport under hundra år*. Stockholm 1951.
- THOMSON, A., *Grundskatterna i den politiska diskussionen 1809—1866*. I. Lund 1923.
- Underdånigt betänkande rörande Sveriges ekonomiska och finansiella utveckling under åren 1834—1860*. Stockholm 1863.
- UTTERSTRÖM, G., *Jordbrukets arbetare*. I—II. Stockholm 1957.
- WIDSTAM, T., *Industriella konjunkturer, skördar och omflyttning*, *Statsvetenskaplig tidskrift* 1934.
- WOHLIN, N., *Jordbruksbefolkningen i Sverige*. Stockholm 1909.
- ÅKERMAN, S., *Skattereformen 1810*. Västerås 1967.
- ÅMARK, K., *Spannmålshandel och spannmålspolitik i Sverige 1719—1830*. Stockholm 1915.

*Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet*

1. *Sture Mårtenson*: Agiot under kreditsedelepoken 1789—1802. 1958.
2. *Marianne Nilsson*: Öresundstullsräkenskaperna som källa för fraktfarten genom Öresund under perioden 1690—1709. 1962.
3. *Rolf Adamson*: Den svenska järnhanterings finansieringsförhållanden. Förlagsinteckningar 1800—1884. 1963.
4. *Rolf Adamson*: De svenska järnbrukens storleksutveckling och avsättningsinriktning 1796—1860. 1963.
5. *Martin Fritz*: Gustaf Emil Broms och Norrbottens järnmalm. En studie i finansieringsproblematiken under exploateringstiden 1891—1903. 1965.
6. *Gertrud Wessberg*: Vänersjöfarten under 1800-talets förra hälft. 1966.
7. *Rolf Adamson*: Järnavsättning och bruksfinansiering 1800—1860. 1966.
8. *Sture Martinius*: Befolkningsrörlighet under industrialismens inledningsskede i Sverige. 1967.
9. *Ingemar Nygren*: Svensk sparbanksutlåning 1820—1913. En analys av de större sparbankernas kreditgivning. 1967.
10. *Carin Sällström-Nygren*: Vattensågar och ångsågar i Norrland under 1800-talet. 1967.
11. *Martin Fritz*: Järnmalmproduktion och järnmalmemarknad 1883—1913. De svenska exportföretagens produktionsutveckling, avsättningsinriktning och skepningsförhållanden. 1967.
12. *Martin Fritz*: Svensk järnmalmsexport 1883—1913. 1967.
13. *Gösta Lext*: Mantalsskrivningen i Sverige före 1860. 1968.
14. *Martin Fritz*: Kirunagruvornas arbetskraft 1899—1905. Rekrytering och rörlighet. 1969.
15. *Jan Kuuse*: Varaktiga konsumtionsvarors spridning 1910—1965. En indikator på välståndsutvecklingen i Sverige. 1969. (Akademiförlaget).
16. *Ingela Elison*: Arbetarrörelse och samhälle i Göteborg 1910—1922. 1970.
17. *Sture Martinius*: Agrar kapitalbildning och finansiering 1833—1892. 1970.
18. *Ingemar Nygren*: Västsvenska sparbankers medelplacering 1820—1913. 1970.
19. *Ulf Olsson*: Lönepolitik och lönestruktur. Göteborgs verkstadsarbetare 1920—1949. 1970.
20. *Jan Kuuse*: Från redskap till maskiner. Mekaniseringsspridning och kommersialisering inom svenskt jordbruk 1860—1910. 1970.

*Meddelanden från
Ekonomisk-historiska institutionen vid
Göteborgs universitet*

21. *Sture Martinius*: Jordbruk och ekonomisk tillväxt i Sverige 1830—1870.
1970.

Pris kr. 10:—

GÖTEBORG 1970
ELANDERS BOKTRYCKERI AKTIEBOLAG